

Hanne Christensen

Landboliv 1950-2000 – kontinuitet eller brud?

En historisk-etnologisk punktundersøgelse af
fire midtsønderjyske gårde

Udviklingen på fire midtsønderjyske gårde er undersøgt med det dobbelte formål at dokumentere de omfattende fysiske og strukturelle forandringer inden for landbruget i de sidste 50 år, set indefra, og at indkredse, hvordan udviklingen har påvirket landboidentiteten. Samtidig søgte museet efter en metode, der kan anvendes ved bondegårdsundersøgelser i andre egne af landet. Der er anvendt en kombination af historisk og etnologisk tilgang, således at der både etableres konkret viden og gennem interviews søges bag om de beslutninger, som løbende er truffet på gårdene. For hver af de fire gårde er der indsamlet et nuanceret empirisk materiale, som med henblik på identitetsspørgsmålet er sammenstillet med Thomas Højrup's livsformsteori.

I anledning af årtusindskiftet gik Aabenraa Museum ved artiklens forfatter med i en tværmuseal arbejdsgruppe vedrørende begrebet *identitet* og museernes mulighed for at medvirke til at dokumentere denne. Som inspiration fungerede ikke mindst den undersøgelse af vestjysk identitet, som museumsinspektør Ellen Damgaard, Lemvig Museum, havde gennemført i 1999.¹ Aabenraa Museum, der har landboforhold som amtligt speciale, valgte i forlængelse heraf at se på, hvordan *landboidentiteten* havde det efter de sidste 50 års voldsomme omvæltninger inden for landbruget på såvel det materielle som immaterielle plan. Kunne der skimtes kontinuitet, eller var bruddene altdominerende?

Oplægget blev specifikt gennemdrøftet med museumsinspektør Kirsten Rykind Eriksen fra Egns museet i Egtved, og ideen mødte generel velvilje ved fremlæggelse i museernes landbrugspulje. Både i Egtved og andre steder har museerne set nærmere på landbrugets udvikling i nyere tid, og alt i alt kan det fastslås, at landbrugets forhold efter Den 2. Verdenskrig er ved at komme på museernes dagsorden. Det sker sideløbende med fokuseringen på industri-samfundets kulturarv, som selvsagt også omfatter det moderne landbrug.

En ansøgning til Kulturarvsstyrelsen om projektmidler fra Rådighedssummen førte til en bevilling, som muliggjorde et fire måneder langt projektførløb. Arbejdet blev indledt omkring årsskiftet 2002-03, og gennemførtes af etnolog Laura T. Clausen i samarbejde med Aabenraa Museum og lokalarkivet.

Undersøgelsen blev gennemført på fire gårde i Rødning kommune og er overvejende baseret på interviews. Resultatet blev en rapport, som danner grundlag for denne artikel.² Interviewene er gennemført efter sekvensmetoden, hvilket vil sige, at gårdene er besøgt og personerne interviewet flere gange, hvorved der gradvis er skabt en mere dybtgående og åben dialog. Spørgsmålene vedrørte som nævnt både materielle og immaterielle forhold. De immaterielle spørgsmål er gengivet nedenfor. Der er således indsamlet både konkrete data vedrørende de fysiske og strukturelle forandringer og indkredset beslutningsmønstre og livsformstemaer, der vedrører måden, hvorpå de enkelte familier har tilpasset sig eller styret udviklingen.

Talmæssigt er landmændene og deres familier i dag en minoritet på landet, hvilket yderligere begrundet en undersøgelse af, om de traditionelle landboværdier også er forsvundet, eller om de har været sejlvivede nok til at overleve i en mere eller mindre ren eller transformeret udgave. Alternativet kunne være, at de bykulturelle – urbane – værdier, har fået overtaget også i landbofamilierne, som er omgivet af tilflyttere og pendlere, der fortrinsvis arbejder i byerhverv. Med glidningen fra industri- til informationssamfund er den almindelige udvikling ikke blot sporet ind på urbane livsformer og værdier, men den har også fået en international og global orientering. Hvilke overlevelsesmuligheder rummer denne udvikling for den traditionelle landbolivsform?

Den teoretiske ramme og de konkrete spørgsmål

Undersøgelsens etnologiske tilgang tager udgangspunkt i Thomas Højrupps livsformsanalyse fra 1980'erne.³ Det sker ud fra et håb om, at teorien nu en snes år efter sin tilblivelse, hvor samfundet og ikke mindst landbrugets vilkår har ændret sig, kan benyttes til at beskrive specifikke begreber og relationer, som ellers kunne være vanskelige at indkredse. Udviklingsperspektivet kan samtidig ses som en udfordring af livsformsteorien, der er defineret som *dynamisk*: Med vekslende og ændrede produktionsmåder, følger vekslende og ændrede livsformer.⁴ Med andre ord vil der forhåbentlig på overbevisende grund kunne etableres eksempler på, hvordan dynamikken initieres og giver sig tilkende i interaktionen mellem de forskellige livsformer.

Livsformsanalysen – en præsentation⁵

I ethvert samfund er udviklet en række økonomiske, politiske, juridiske og ideologiske relationer, som grundlæggende styrer samfundet. I det moderne vestlige samfund sameksisterer således to produktionsmåder, der hver især er bærende af kendte livsformer. *Den kapitalistiske produktionsmåde* og *den enkle reproduktion*. De afføder hver især bestemte livsformer.

Den kapitalistiske produktionsmåde er karakteriseret ved, at producenten – det vil sige den, der reelt producerer – hverken ejer produktionsmidlerne eller det færdige produkt. Producenten, det vil sige arbejderen, stiller sin arbejdskraft til rådighed for en arbejdsgiver og modtager til gengæld en løn, fastlagt af den, der ejer produktionsmidlerne eller af arbejdsmarkedets parter. Producenten sælger i praksis sin tid, og i denne tid fralægger han eller hun sig muligheden for selv at bestemme, hvad der skal produceres. Delingen mellem arbejdstiden og tiden udenfor, fritiden, kommer dermed til at stå i indbyrdes kontrast. Arbejdet bliver et middel, hvormed mål i fritiden kan realiseres. Det gælder for eksempel investeringer i bil, møbler, husholdningsmaskiner, tøj og ferier. Denne praksis udgør *lønarbejderlivsformen*.

Fra den kapitalistiske produktionsmåde kan yderligere udledes den *karrierebundne livsform*, som er karakteriseret ved at være produktudviklende, egnet til management i form af ekspertise, der gør en virksomhed bedre rustet i konkurrence med andre virksomheder. Bærere af denne livsform udbyder deres viden og ansættes til at løse konkrete opgaver, som de til gengæld modtager en individuel gage for. For den karrierebundne livsform er udfordringer, handlefrihed, selvudvikling og mobilitet centrale elementer. Arbejdet udgør et mål i sig selv, og derfor eksisterer heller ikke det samme skel mellem arbejde og fritid. Aktiviteter ud over arbejdet er et middel til at fremme arbejdet eller til at koble af og lade op til nye præstationer i karrieren. Baglandet, det vil sige familien, skal så vidt muligt bakke op om hans eller hendes arbejde og medvirke til at fremme dette.

I *den enkle vareproduktion* er ejeren af produktionsmidlerne samtidig den, der producerer, og den, der råder over færdigproduktet, som kan afhændes på et marked, hvor midler til ny produktion indhentes. Til denne produktionsmåde er knyttet den *selverhvervende livsform*, hvor der ikke skelnes mellem arbejde og fritid. Arbejdet anskues som et dagsværk. Ansvar for virksomheden hviler permanent på ejeren, som omvendt er fri til selv at tilrettelægge driften. Virksomheden er organiseret blandt få i en familie, et lav etcetera. Privatøkonomi og virksomhedens økonomi er forbundne kar. Virksomhedens overgang fra én generation til en anden er en vigtig proces, hvor aktørerne skal undgå både tab af tempo og kapital. Den enkle vareproducent står i konkurrenceforhold til øvrige producenter på markedet, men er forholdsvis konjunktur-resistent i og med organisationsformen, hvor ekstra kræfter kan sættes ind i krisetider.

De tre nævnte livsformer er i øvrigt ikke udtømmende for teoriens potentielle, idet livsformsanalysen løbende videreudvikles. Fra den kapitalistiske produktionsmåde er allerede udviklet en *investorlivsform*, ligesom der er forsøgt udviklet specifikke *kvindelivsformer* i tilknytning til henholdsvis lønarbejderlivsformen og den karrierebundne livsform. Desuden arbejder man på at specificere *embedslivsformer*.

Den selvstændige livsform på landet⁶

I 1950 ville de fleste landmænd, der var ejere af almindelige gårde, kunne beskrives og analyseres med begreberne fra den selverhvervende livsform. Det gjaldt også en landmand med en mindre gård, som på grund af sin økonomiske situation i perioder var nødsaget til tage arbejde på eksempelvis en fabrik. Dette var ganske vist lønarbejde, men han arbejdede ikke på fabrikken for at tjene penge til fritiden eller nyanskaffelser, men for at kunne opretholde sin livsform som selverhvervende. Uafhængigt af gårdens størrelse gjaldt det om at vedligeholde og udvikle produktionsudstyr og driftsmidler. For at virksomheden – og dermed familien – kunne klare sig, skulle alt udføres så godt og effektivt som muligt. Det gjaldt fra såning til høst og maskinparkens vedligeholdelse, men også pasningen af køkkenhaven, syltning, bagning – og kontakten til naboerne. De mange forskelligartede opgaver fordeltes mellem familiens medlemmer, og det var typisk, at gennemførelsen skete i lyset af såvel årets som døgnets arbejdsrytmer i både mark, stald og husholdning. Opgavernes karakter bestemte dagsforløbet, ikke klokkeslættet. Man stod sammen om en produktionsenhed, idet virksomheden eller gården blev drevet for at opretholde og udvikle familiens eksistensgrundlag og status som selverhvervende. Gården var et middel, der samtidig var sit eget mål. Boligen var en fysisk del af virksomheden, og måtte familien dreje nøglen om, var det ikke kun arbejdet, men også boligen, der stod på spil.

I denne traditionelle landbrugsdriftsform er aktørerne aldrig fri for arbejde, og de bliver aldrig sat til det. Man sætter derimod sig selv i gang og er engageret i indholdet, hvilket er selve kernen i det at drive et landbrug. Man har ansvaret for virksomhedens drift og forventes at have evne til at klare sig – om det så går godt eller skidt. Det er frihed. Når arbejdet bliver for presset, eller der sker uheld, trækker man på slægt og naboer, eller anden pålidelig støtte, der er villig til at springe til, når det kniber. Dette netværk er af største betydning for at sikre en effektiv udnyttelse af produktionsapparatet. Herigennem skaffer man sig billig medhjælp, låner en maskine eller får informationer og gode råd. Men selvfølgelig forpligter det også den enkelte til at yde gengæld, når andre har behov.

Særlige kvindelivsformer i landbruget⁷

Inden for landbruget kan man udpege særlige kvindelivsformer, som er umiddelbart identificerbare i relation til livsformsteorien.

I dag er spredningen i landbrugets kvindeværdier, som en spejling af de strukturelle ændringer i landbrugets eksistensbetingelser, så stor som aldrig før. Hvor der tidligere var én dominerende kvindelivsform, er det i dag muligt at kategorisere fire typer.

Landhusmoderen med stort H kan i dag være vanskelig at finde, men var typisk omkring 1950. Landhusmoderen indgik i gårdens drift som den, der va-

retog alle arbejdsopgaverne i og omkring stuehuset, det vil sige husholdningen og børnepasningen, ligesom hun ofte tog sig af de folk, som ville i kontakt med gården – for eksempel leverandører. Det var også hende, der passede småkræ og måske førte regnskabet. Landhusmoderen var i praksis lige så uundværlig for virksomheden som husbonden og var samtidig garanten for, at arbejdet på gården kunne sammenflettes med familielivet. I den traditionelle landbokultur var det derfor åbenlyst, at der kun gennem et ægteskab kunne skabes helhed i forhold til alle livets aspekter på en gård, hvor de to parter med hver deres arbejdsopgaver og ansvar principielt var ligeværdige.

Det samme mønster gjaldt og gælder i princippet i de familier, hvor kvinden har rollen som *medarbejdende hustru*. I de fleste tilfælde er dette job bygget op over traditioner, der ligger i forlængelse af landhusmoderens virkefelt. Kvinden har fortsat husholdningen som sit domæne, men sammenlignet med landhusmoderen hentes det økonomiske grundlag for hendes forbliven hjemme på gården i højere grad gennem arbejde i bedriften.

Den tredje kvindetype på landet er den *udearbejdende hustru*, det være sig på deltid eller fuld tid. Her ligger det økonomiske fundament uden for gården, og dette har konsekvenser for hendes rolle i husholdningen. Nogle vælger fortsat at leve som om, de tilhørte en af de første to grupper, og betragter deres arbejde som en – beklagelig – følge af gårdens manglende økonomiske fundament. Andre ser det som en kærkommen lejlighed til at udnytte en uddannelse og tjene sine egne penge, og også til at komme ud blandt andre mennesker. Med dette lønarbejde bliver skellet mellem arbejde og fritid – middel og mål – under alle omstændigheder præget af lønmodtagersituationen, og hermed opstår også efterhånden en ændret indstilling til aspekter som arbejde, tid, familie, arbejdsdeling og økonomisk ansvar for gården. Umiddelbart er denne indstilling ikke forenelig med den traditionelle selvstændige landmands opfattelse af arbejde og fritid som noget uadskilleligt.

Den fjerde gruppe, *karrierekvinderne*, er endnu ikke stærkt repræsenteret i landbrugskredse. For disse kvinder er arbejdet det primære mål, idet det hele tiden handler om at sikre sig spændende og udfordrende arbejdsopgaver. De søger principielt som lønmodtageren ligestilling frem for ligeværd, idet de fastholder, at deres arbejde er lige så væsentligt som mandens hjemme på gården. Som konsekvens heraf vil de ikke ofre sig for huslige pligter, men kræver tværtimod deltagelse i husførelsen fra mandens side.

Undersøgelsens spørgeliste

Gennem anvendelse af en etnologisk metodisk tilgang i form af kvalitative interviews ønskedes spørgsmålene om ændringer i livsformer, værdier, identitet og oplevelsen af indflydelse på egen situation belyst på mikroplan.

Med periodens undersøgelsesmæssige tidsramme på 50 år blev spørgsmålene stillet til informanter fra flere generationer. I alt blev 14 personer interviewet.

Informanternes personlige valg og strategier blev set i lyset af de temaer, som har præget landbrugsudviklingen generelt.

Tema	Emner
Familiesituation:	Alder, uddannelse, fødested, forældre, børn.
Livscyklus:	Livshistorie indtil nu. Det vil sige skolegang, uddannelse, giftermål, arbejdspladser, anden beskæftigelse, generationsskifte, med videre.
Dagscyklus:	En gennemsnitsdag for familien. Hvilke gøremål karakteriserer en sådan dag? Er der faste tidspunkter, der prioriteres og dagligt vender tilbage?
Årscyklus:	Prioriteringer i forhold til hverdagen, weekends, ferier og fritid.
Arbejde:	Hvorfor har meddeleren valgt landbruget som beskæftigelse? Hvad kræver det af vedkommende, og hvad kræver han eller hun af sit erhverv? Hvor meget tid må det tage i forhold til andre gøremål? Kunne vedkommende tænke sig et andet erhverv? Hvad er gode og dårlige sider ved at være selvstændig landmand? Kunne meddeleren tænke sig at få en evt. ægtefælle med i arbejdet i virksomheden? Hvor længe har meddeleren satset på at blive det, som han eller hun er nu?
Arbejdsdeling og opgaver:	Arbejdsdeling og opgaver i forhold til bedriftens og husholdningens arbejdsopgaver. Hvad laver man inde og ude, og hvem gør hvad og hvornår i stalden, i marken og i husholdningen? Hvordan struktureres dagens forskellige gøremål i forhold til ansatte, børn og ægtefællernes indbyrdes arbejdsdeling?
Investeringer:	Hvornår, i hvilket omfang og hvorfor har meddeleren foretaget investeringer på bedriften? Hvad er baggrunden for de valgte økonomiske og personlige strategier? Hvordan opleves henholdsvis forventningerne til og effekten af disse investeringer, set i forhold til aspekter som blandt andet tid, arbejde og familie? Hvorfor valgte man at satse på henholdsvis svin eller kvæg? Hvordan opleves strukturudviklingen inden for landbruget?

Socialt netværk:	Hvem omgås man? Familie, slægt, venner, naboer, kollegaer? Hvordan omgås man: Hvad laver man, når man er sammen? Politisk engagement, fysisk aktivitet, hygge, samarbejde?
Lokalmiljø:	Er man aktiv på lokalt plan? I givet fald hvordan? Politik, idræt, kirke, skole med videre. Hvordan er forholdet mellem lokale og tilflyttere?
Landbrug og omverden:	Hvordan stiller man sig til emner som EF/EU, natur/miljø og dyrevelfærd? Hvilke prioriteringer og strategier har nationale og internationale politikker og samfundsholdninger affødt på det enkelte landbrug?
Fremtiden:	Hvad forventer meddelelsen sig af fremtiden i forhold til spørgsmål om nyanskaffelser og investeringer, børn og generationsskifte, visioner og ønsker omkring landbrugets udvikling?

Desuden er der indhentet oplysninger om gårdenes bygninger, jordtilliggende og drift – samt om lokalsamfundets udvikling i de 50 år. Disse faktuelle informationer er i nærværende undersøgelse snarest at betegne som supplerende til livsformsaspektet, men der kan med fordel gøres mere ud af denne dokumentation ved eventuel fremtidig anvendelse. Hertil kan også opstilles skemaer.

Præsentation af de fire udvalgte gårde

De fire undersøgte gårde betegnes i det følgende A-gården, B-gården, C-gården og D-gården. Alle gårdene ligger i udkanten af landsbyer eller er udflyttede. De introduceres her som optakt til tidsbilledet omkring 1950.

A-gården – Svinebrug I

A-gården blev i 1927 afstået til en sidegren af familien i forlængelse af den økonomiske krise i 1920'erne, som ikke mindst ramte Sønderjylland, hvor landbruget var forsømt efter krigsårene. Mændene havde været mobiliseret i den tyske hær, hvorfra mange aldrig vendte tilbage, og yderligere stod det sønderjyske landbrug efter Genforeningen i 1920 over for den store udfordring, at en ekstensiv driftsform med produktion af levende kvæg og grise til det store tyske hjemmemarked skulle omlægges til et intensivt drevet landbrug med hovedvægt på forædlede produkter i form af smør og bacon til det engelske eksportmarked.

I 1930 blev gården forpagtet af en datter og svigersøn. Sidstnævnte kom fra Falster, men var blevet glad for egnen i forbindelse med et højskoleop-

Fig. 1. A-gårdens fire længer blev allerede påbegyndt udskiftet i 1941 med den nye store lade. Sammenlign fotografiet nedenfor. Privatfoto.

hold. Det egentlige generationsskifte fulgte i 1939. Den gamle firlængede gård blev herefter gradvis ombygget. Allerede i 1941 opførtes der en ny stor lade, og med Marshall-hjælpens lånemuligheder efter Den 2. Verdenskrig ombyggedes resten af produktionsanlægget frem til midten af 1950'erne til et tidssvarende og arkitektonisk gennearbejdet og velproportioneret T-anlæg med lade og foderlo i *roden*. I *vingerne* var der kostald og en toetages svine-stald.

Det store, klassicistiske stuehus var fra tiden omkring 1800. På denne gård havde familien omkring 1950 absolut føling med udviklingen. Jordtilliggendet var cirka 60 hektar.

B-gården – Blandet kvæg- og svinebrug

B-gården var omkring 1800 en anelig gård på 73 hektar, som lå noget afsides og i en længere periode var i samme slægts eje. Det sidste led af denne slægt overtog gården i 1910, men fik ingen efterkommere. Ved afhændelsen i 1954 blev gården delt op i hovedparcellen med bygningsanlægget, der blev tillagt 35 hektar, og fire mindre ejendomme. Bygningsmæssigt stammede gården fra genopførelsen efter en brand i 1887, hvor den stod trelænget med stuehuset i

Fig. 2. A-gården med det nye T-anlæg og med både pryd- og urtehave i 1955. Privatfoto.

nord og vinkelbyggede længer i øst og syd. Alt var udformet i datidens senklassicistiske stil med høj trempelmur, lav tagrejsning og udhængstag.

Gården var ved overtagelsen i 1954 præget af afviklingen. Der var ganske vist en traktor på ejendommen, men ingen husdyr, og der var ikke foretaget moderniseringer, hverken i bolig eller stalde. I boligen var end ikke indlagt vand. Den unge, nygifte landmand, der overtog ejendommen i 1954, var andengenerations tilflytter fra Århuseggen, men med faderens position som sognerådsformand, nød han almindelig anseelse i lokalsamfundet.

C-gården – Svinebrug II

C-gården var en mindre ejendom, som havde fået nyt stuehus efter en brand i 1913. Det var velproportioneret, i hjemstavnsstil, og gården bestod desuden af én større udlænge, hvori staldfunktioner med mere var samlet. Udlængen havde samme senklassicistiske udtryk som længerne på B-gården. Der lå 21 hektar hedejord og 5 hektar eng til gården. En besætning på 12 magre køer og nogle kalve og grise fulgte også med, da ejendommen i 1943 blev erhvervet af en ung, nygift tilflytter fra Vestjylland, hvis virkelyst og kreativitet dog ikke lod sig styre inden for de traditionelle landbrugsrammer. Han blev snart, i en alder af 33 år, valgt som sognerådsformand og eksperimenterede sideløbende med bedriften. Som den første på egnen anskaffede han i 1955 en bugseret mejetærsker og indførte samtidig kunstvanding, hvilket også var noget helt nyt.

Fig. 3. B-gården efter genopførelsen i 1887. Privatfoto.

D-gården – Kvægbrug

D-gården er en gammel slægtsgård i ordets bogstaveligste forstand. I hele 12 led er ejendommen forblevet i samme slægt, og oplysningerne peger tilbage til 1600-tallet, hvor gården var fæstet under godset Gram. Bygningsmæssigt blev gården nyopført i begyndelsen af 1930'erne efter en brand. Stuehuset var i klassisk Bedre Byggeskik-stil, mens de to vinkelbyggede udlænger, hvoraf den ene rummede samtlige staldfunktioner og den anden var indrettet til lade, havde senklassicistisk præg med mindelser om udlængerne på B-gården og C-gården – i rød mur med trempel, granitsokkel og lav tagrejsning med udhængstag.

Et nyt, ungt slægtled stod parat til at overtage ved periodens begyndelse: i 1953 som forpagtere og fra 1959 som ejere. Til ejendommen hørte cirka 55 hektar.

Gårdenes udvikling og livsformernes dynamik

For at fremhæve såvel de gennemgående træk som variationerne på de fire gårde vil der i det følgende blive set på udviklingen på tiår for tiår. Der ses især på gårdenes drift og mandskab samt på husmoderens rolle og husholdningens karakter. Desuden berøres nogle socio-sociale aspekter som børnenes medvir-

Fig. 4. C-gården med stuehuset fra 1913 og den store udlænge. Foto: Hanne Christensen, 2003.

ken ved arbejdet på gården og deres uddannelse, kontakten med den ældre generation, eventuel deltagelse i det offentlige liv via tillidsposter eller i foreningslivet og i privat selskabelig sammenhæng. Efterfølgende vil disse reelle levede liv blive sammenholdt med livsformsteoriens tolkningsramme.

1950'erne – mekanisering og afvandring

På A-gården var der allerede i 1949 anskaffet en traktor – i øvrigt med et halvt års leveringstid: en lille grå Ferguson. På de øvrige gårde skete anskaffelsen af traktorer kort efter. På et par af gårdene, A-gården og D-gården, var de lidt ældre ejere tilbageholdende med at sælge hestene, da de blandt andet havde en naturlig skepsis over for teknikkens formåen. Ved at trække overgangen til ren mekanisk trækraft i langdrag, fik de også en længere periode til at justere eller udskifte redskaberne i.

Endnu et afgørende gennembrud i mekaniseringen skete med mejetærskerens indtog på samtlige gårde i sidste halvdel af årtiet, enten som lejet eller ejet. Den lettede årets mest pressede arbejdsstermin, men på A-gården omtales også de lærepenge, man måtte betale, før man fik organiseret en korntørring, som modsvarede negenes eftertørring på marken. Som nævnt viste ejeren af C-gården vejen med den nye maskine, ligesom den perspektivrige kunstvandring blev introduceret på egnen via denne gård.

Fig. 5. Luftfoto af D-gården som den så ud, før der skete markante ændringer. Aftægtsboligen er opført i 1950'erne. Affotografering af foto i privateje.

I staldene var som en selvfølge stadig både køer og grise overalt – de indgik jo også i selvforsyningen. Fodring og udmugning skete med håndkraft, mens malkningen var på vej til at blive maskinel.

Også inden for husholdningen medførte nye tekniske hjælpemidler praktiske lettelser. Men de individuelle investeringer afgang selvsagt i vid udstrækning af ejerens økonomiske formåen. På A-gården blev der allerede i 1940'erne installeret køle- og fryseskab, og på D-gården, hvor stuehuset var genopført i 1931 efter en brand, var der et brændefyret centralkomfur, som gav varme til stuerne radiatorer, ligesom der var både koldt og varmt vand i hallerne og et badeværelse. På samme gård anskaffedes sidst i årtiet et elkomfur.

Begge de steder, hvor de unge gårdmandsfolk etablerede sig på en tilkøbt ejendom, var denne lidt forsømt, og her var det en selvfølge, at husholdningen havde lavere prioritet end bedriften. Forandringerne i stuehusene på B-gården og C-gården lod således vente på sig. Brændekomfur, kakkelovne og bad i en zinkbalje eller et zinkbadekar var vilkårene, ligesom et gammeldags das uden for stuehuset opretholdtes lige til årtiets slutning, hvor der blev indrettet badeværelse på C-gården. Et par år før var der anskaffet både gaskomfur og køleskab. Også på B-gården kom lettelser i årtiets løb. Specielt fremhæves det, at slagtemaden, efter at husmoderen selv havde stået for finparteringen, i vid

udstrækning blev pakket i portioner og lagt i den fryseboks, som man havde i det lokale frysehuse. De lokale andelsfrysehuse voksede på nogle få år omkring 1950 frem som paddehatte i hver en krog af Danmark og åbnede mulighed for at supplere det saltede og røgede kød med retter af fersk kød – som hønsene og måske duerne ellers især havde opfyldt – uden for efterårets slagtetid.

Den månedlige storvask var et af de mest slidsomme arbejder i husholdningen, og det var et flerdages projekt. I begyndelsen af årtiet stod gruekedlen endnu i centrum, men snart fik husmødrene også her i området adgang til at benytte en el-vaskemaskine, som de lejede eller anskaffede i fællesskab og transporterede rundt fra gård til gård.

Karle og piger på gårdene fik både kost og logi som en del af lønnen. Var der også en fodermester, var denne ofte gift og havde egen husholdning. På de aktuelle gårde boede folkene i værelser på loftet af stuehuset eller på loftet i de relativt nybyggede stalde. Det var almindeligt, at folkene tilbragte aftenen sammen med familierne, hvor de også nød aftenkaffen, som den unge pige i huset selvfølgelig var med til at servere.

Børnene blev passet hjemme, og alle steder var der en ung pige til hjælp, mens de var små. Det gjaldt også de steder, hvor man ellers af økonomiske grunde holdt igen med folkeholdet. Men når børnene var omkring en halv snes år, regnede man til gengæld med deres arbejdskraft. Enkelte fik endog pligter i stalden om morgenen, før de tog i skole. Undertiden blev de aflønnet med lidt lommepenge, men det var lige så almindeligt, at de ikke fik noget specielt for deres indsats. Men så fik de jo tøj og lov til at tage del i foreningsliv, ikke mindst gymnastikken, som også kostede penge.

Når børnene kom til skelsår og alder, kom de sædvanligvis ud at tjene, men tog også på forskellige skoleophold efter folkeskolen. Rødding Højskole og Ladelund Landbrugsskole – nord for Kongeåen – var hyppigt vejen, ad hvilken de udefrakommende unge, der endte med at slå sig ned i Røddingområdet, fandt hertil. En lokal, ung landmand, fra D-gården, som også havde været på Ladelund Landbrugsskole, valgte derimod at se sig lidt mere omkring og gennemførte sit højskoleophold på Ryslinge på Fyn. En anden ung gårdmandssøn, fra A-gården, tog til USA et par år for at uddanne sig. Den unge – udefrakommende – husmoder på B-gården, som netop havde været på Rødding Højskole, tog efterfølgende plads i først den lokale brugs og derpå i Norge. Desuden nåede hun at uddanne sig som defektrice – tilskærer og syerske – og at gå på væveskole. Det var da også kun naturligt, at hun som nygift og nyetableret gårdmandskone vævede gardiner til hele huset og selv syede tøj til familiens børn.

Den sociale omgang var i vid udstrækning knyttet til forskellige familiebegebenheder hos slægt, venner og naboer, men derforuden var der – som normalt på landet på denne tid – et blomstrende foreningsliv. Det lokale forsam-

Fig. 6. Kvindegymnastik på sommerholdet på Rødning Højskole omkring 1950. Den kommende husmor på D-gården er med på holdet. Privatfoto.

lingshus er i dag Sønderjyllands ældste fungerende og stammer fra 1890'erne. Her havde den lokale idrætsforening også til huse, og favoritdisciplinen på egnen var – og er – gymnastikken. I forsamlingshuset, hvor opvisningerne fandt sted, arrangeredes også dillettantforestillinger og foredrag – og der fejredes Sankt Hans og andre fester eller der blev afholdt baller, hvor de unge kunne mødes og lære hinanden at kende – under behørig overvågning af lokalsamfundet, som en af de interviewede udtrykker det.

Rødning Højskole var som nævnt en håndgribelig faktor i det lokale liv. De unge, der kom her, ønskede i mange tilfælde at blive på egnen, og i miles omkreds berigede skolen det kulturelle liv. Det var ikke mindst efterårs-foredragene, der trak, og som karlene på gårdene kunne få fri til, i hvert fald på A-gården. På samme gård holdt man om søndagen morgensamling med højskolesangbogen – og husmoderen ved klaveret. På de undersøgte gårde omfattede et sociale liv også medlemskab af Frimenigheden i Rødning, hvilket vil sige, at man sluttede sig til et grundtvigiansk livs- og kristendomssyn.

Arbejde og selskabelighed skiftede, men ferie var til gengæld ikke noget, man kalkulerede med. Når det gik højt, tog man på tur med en enkelt overnatning hos fjernereboende slægtinge.

Fig. 7. Jyske heste på D-gården, og den kommende husmor, der i perioden efter mandens død selv drev gården. Privatfoto, 1949.

I den indledende præsentation af gårdene blev omtalt to sognerådsformænd, der i øvrigt begge var tilflyttere. Det var på dette tidspunkt ganske naturligt, at landmændene påtog sig tillidshverv i lokalområdet, hvad enten det var som bestyrelsesmedlem i slagteri, mejeri, bank, forsamlingshus, brugsforening eller landboforening – eller man stillede op som kirkeværge, sognefoged eller til sognerådet. Der var opgaver nok at tage sig af under det udbredte selvstyre i lokalanliggender i de små sognekommuner og de andelsbaserede forædlingsindustrier. Og der fandtes et alment, solidt kendskab til alt og alle. Især ejerne på B- og C-gårdene deltog aktivt i det offentlige liv.

1950'erne i samfunds- og livsformsperspektiv

1950'erne er også blevet kaldt traktoriseringens årti som mindelse om en meget tydelig konsekvens af Marshall-hjælpen, der skulle hjælpe Europa teknologisk og økonomisk på fode efter krigen.

Da hestene afløstes af traktoren, og da mekaniseringen tog yderligere et

spring fremad med mejetærskeren, blev der sagt farvel til en æra og taget hul på en ny. Selv de ivrigste og kyndigste hesteopdrættere, måtte erkende, at slaget var tabt til de motoriserede hestekræfter, men man fornemmer, at det berørte de ældre landmænd dybt at opgave netop hestene, som man havde så tæt arbejdsfællesskab med. Selvfølgelig blev udfordret. En klangfarve i dagligdagen forsvandt og blev erstattet med en anden. Men de unge så perspektiver i teknikken, som både fysisk og tidsmæssigt lettede det daglige arbejde og mindskede behovet for – de stadig dyrere – medarbejdere.

Gårdene blev i 1950'erne stadig drevet med principiel opdeling mellem kønnes ansvar- og arbejdsfærer. Og selv om gårdens drift overordnet var husbondens ansvar, var den samtidig et fællesanliggende for hele familien, herunder børnene. Også de tilknyttede tjenestefolk blev i praksis optaget i familiens kreds som en del af storhusholdet med indbygget loyalitet. Når noget drillede, måtte der tages ekstra fat eller eventuelt trækkes på netværket. Og de store beslutninger om investeringer blev taget i familien. Man havde på godt og ondt skæbnen i egen hånd. Markarbejdet var sæsonbetonet og døgnrytmen gik forud for klokken. Med dyr, som man manuelt skulle tage vare på, udelukkede fritidsbegrebet næsten per definition.

For 1950'erne er der, hvad livsformen angår, alt i alt stadig grund til at fremhæve kontinuiteten i forhold til tiden forud frem for at pege på nybrud. Det krævede endnu heller ikke særlige overvejelser at vælge landbruget som levevej og livsform. Tværtimod lå der en forventning om, at et af børnene, oftest en søn, hvis en sådan fandtes, fulgte faderen og sikrede gården for efterslægten – også de øvrige børn forventedes endnu som hovedregel at forblive inden for erhvervet.

1960'erne – opbrud

I 1960'erne skiltes vandene inden for landbrugsdriften. På to af gårdene gik man i gang med at specialisere sig inden for husdyrbruget, hvilket utvivlsomt blev oplevet som et eksperiment. På A-gården prioriteredes grisene, på D-gården køerne, begge steder foranledigedes valget dog af udefrakommende faktorer. På A-gården spillede det ind, at den unge arvtager i slutningen af årtiet af helbredsmæssige grunde måtte vælge det tunge arbejde med køerne fra. På D-gården tvang nye miljøregler, som ikke tillod, at man havde malkekøer i stalden sammen med grise, ejeren til et valg. Valget faldt på køerne. Samtidig iværksattes en glidende overgang fra rød dansk malkerace til sortbroget kvæg, som havde en højere mælkeydelse, og der gennemførtes moderniseringer med rørmalknings- og udmugningsanlæg.

På B-gården forberedte familien sig som optakt til de gyldne EF-tider ved at satse på både flere køer og grise. Her gik man i gang med ombygninger til en

Fig. 8. B-gårdens gradvis udbyggede kostald. Foto: Hanne Christensen, 2002.

større produktion, ligesom der installeredes udmugningsanlæg. På den fjerde gård, C-gården, stod udviklingen lidt stille på grund af ejerens engagement i politik og tillidshverv, men også her eksperimenteredes der. En overgang afprøvedes fedekvæg, og lucerne til en grøntmelsfabrik i Vojens var en anden specialitet. Begge dele var nicheproduktioner, som lå i direkte forlængelse af introduktionen af kunstvandingen.

Også for husmødrene kom yderligere lettelser i løbet af årtiet. Elkomfur, køleskab og fryser blev efterhånden almindelige i alle hjem, ligesom privat vaskemaskine så småt vandt frem. Til gengæld forsvandt den unge pige, og husmoderen fik i højere grad end tidligere opgaver ude i bedriften.

På den rene kvæggård, D-gården, oprettede husmoderen et større hønseri – til dels fordi ægteparret mente, at det var klogt fortsat at have flere strenge at spille på. Specialet blev produktion af befrugtede æg til et rugeri. Det var arbejdskrævende, da æggene skulle både samles, vejes, stemples og pakkes, og det foregik alt sammen ude i stalden. Men det var en rigtig god forretning. Indtjeningen var på et tidspunkt oppe på niveau med mælkepengene. Succesen gav mod på også at opfede gæs i større målestok – 100 i alt. Ved den årlige slagtning blev nabokonerne indkaldt til *fjer-plukke-gilde*, men de blev naturligvis aflønnet. Det var trods alt ikke som i gamle dage, hvor man på skift hjalp hinanden. På denne gård faldt det naturligt at holde fast i den unge pige, som

sammen med de fire halvstore døtre på gården stod for det meste af husholdningen. Sammesteds udskiftedes centralkomfurets besværlige og smudsige fyrring med brænde og koks til den nemme, rene olie i løbet af 1960'erne.

På B-gården og C-gården fungerede husmødrene som medarbejdende hustruer, der hjalp med småkreaturerne og kørte traktor eller lignende. Begge steder tilnærmede man sig familielandbrugets normer, og naturligvis blev børnene også her inddraget. På C-gården var børneflokket nu på vej til at blive voksen, men på B-gården var de kun halvstore, og her blev lommepengene bundet til opgaver som roehakning, kalkning og ikke mindst til hjælp i høsten, hvor der blandt andet skulle bruges hænder til at håndtere de halmballer, som mejetærskeren efterlod. Og selv da man i årtiets slutning fik anskaffet en transportør, var der en del mas med halmen. Med til husmoderens opgave hørte eksempelvis på B-gården også regnskabsføringen.

Ved et generationsskifte sidst i årtiet på A-gården havde den nye husmoder – og unge svigerdatter – en uddannelse som økonoma. Parret havde allerede i nogle år haft en anden gård, og i den tid havde hun i perioder haft deltidsarbejde uden for hjemmet for at bidrage til familiens økonomi.

Uddannelsesmæssigt tog de unge fra gårdene stadig på landbrugs- og ofte også gymnastikhøjskoler, hvor de mødte det andet køn, eller som det unge par på A-gården, ligefrem fandt en ægtefælle. Til gengæld trådte højskoletraditionen omkring Rødding tilsyneladende noget i baggrunden i dette årti.

Det forekommer at være et særtræk, at der har været en levende tradition for at tage et par år til udlandet, før man slog sig endeligt ned. Rejsen gik ofte over *Dammen*. Måske ligger begrundelsen i den tradition for udvandring, der var skabt i Sønderjylland i tysk tid, dels for at slippe for tysk militærtjeneste, dels af økonomisk nød. I hvert fald arbejdede den kommende ejer af C-gården fra midten af 1960'erne i tre år i Californien.

Ferierejser var til gengæld stadig ikke slået an på landet – bortset fra blandt børnene. En Bornholmstur blev det dog til for familien på B-gården.

Det sociale samvær fulgte de hidtidige mønstre, men det kneb lidt mere med at finde tid til offentlige hverv end for den tidligere generation. Med den mere sparsomme medhjælp var husbonden jævnt hen – også uden for højsæsonen – bundet stærkt op på landbrugsdriften. På B- og C-gårdene vedblev landmændene dog at lægge kræfter i det offentlige liv.

1960'erne i samfunds- og livsformsperspektiv

1960'erne blev årtiet, hvor landbruget blev overhalet af industrien som landets førende valutaskabende erhverv, og hvor mekaniseringen fortsatte i øget tempo i logisk overensstemmelse hermed. Sideløbende tog specialiseringen af husdyrholdet sin begyndelse. Begge dele indvarslede en ændret rolle for land-

manden, og valget mellem grise og køer blev til dels opfattet som at melde kulør som landmand. Spørgsmålet var, om man var til det lange seje træk med køerne eller til hurtig omsætning med grisene. Den enkelte landmand stod dog ikke helt frit ved valget, der var også ydre omstændigheder at tage hensyn til.

For husmødrene forsvandt de traditionelle opgaver næsten med ét slag. Det skete dels i forbindelse med de nye tekniske hjælpemidler, dels i forlængelse af det mindre hushold og den almindelige industribaserede udvikling, hvor mange nye færdigvarer blev tilgængelige og relativt prisbillige. Det gjaldt både madvarer og tøj. Kød, mælk og grøntsager, bær og frugt kom normalt fortsat fra egenproduktionen. Tre af husmødrene fungerede nu som medhjælpende hustruer, mens en enkelt, ung husmor tog deltidsarbejde uden for hjemmet. Det var første gang en af de fire undersøgte gårde direkte berørtes af lønmodtagerlivsformen.

Børn og medhjælpere blev nærmest suget ud i henholdsvis de mange nye uddannelses tilbud og jobmulighederne i de fremvoksende industrier, der ofte lå i byerne. En urbaniseringsbølge slog hen over samfundet, herunder landbokulturen, og fremtiden tegnede sig mindre forudsigelig end før.

Ude på gårdene var der dog ud over de tekniske forandringer ikke generelt sket påfaldende ændringer i forhold til den traditionelle, selverhvervende landbolivsform, især ikke for landmændene.

Kønsrollerne var i nogen grad blevet omdefinert i forhold til 1950'erne, og arbejdet tog mere af landmandens tid, så der som nævnt blev mindre overskud til tillidshverv og lignende. Den enkeltes prioritering kunne dog gå mod strømmen, men holdningerne og den overordnede livsrytme var stort set uændret.

1970'erne – fællesmarkedets årti

Efter Danmarks ja til at træde ind i Fællesmarkedet (EF) ved folkeafstemningen den 2. oktober 1972, skulle de store forventninger indfries. Undersøgelsesområdet præsterede med 95,2 procent den højeste stemmeprocent i Rødning kommune, og ja'et hvilede her på 76 procent af stemmerne.

Tillokkelsen lå i de øgede afsætningsmuligheder til faste mindstepriser som følge af aftalen om de såkaldte interventionsopkøb. Det vil sige, at EF gav tilsagn om at opkøbe en eventuel overproduktion til samme priser som det øvrige korn, smør eller kød det pågældende år. Filosofien var gennem overskudslagrene at sikre fødevarerforsyningen i Europas EF-lande. Landbrugsordningen oplevedes som en direkte opfordring til at øge omsætningen. Der byggedes lidt efter lidt ud og til på alle fire gårde, ligesom besætningerne gradvis voksede i antal.

På B-gården, gården med blandet svine- og kvægbrug, havde man længe – og med store forventninger – taget højde for udviklingen ved at udbygge og modernisere staldene. Her kunne man derfor tillade sig at markere indtrædelsen

Fig. 9. B-gårdens ombyggede stuehus med EF-altan. Foto: Hanne Christensen, 2003.

med en total ombygning af stuehuset fra 1887. Det kalkede stuehus blev skal-muret med røde sten og fik nye termovinduer samt almindeligt saddeltag med gavlaltan – en såkaldt EF-altan. Men selv på denne gård måtte man i løbet af årtiet erkende, at der skulle mere til for at holde skruen i vandet. Man tog fat på endnu en udvidelse af besætningen og dermed også af staldene for at klare terminerne, da renten steg til et efterhånden tårnhøjt niveau. En skepsis over for fællesmarkedet begyndte så småt at tage form.

På A-gården byggedes delvis ved selvbyggeri, som det i øvrigt var almindeligt de fleste steder, store nye svinestalde i 1974. Der foretoges dog ikke en gennemgribende mekanisering, da man af private, praktiske grunde havde brug for at beholde to medhjælpere på gården.

C-gården overgik i 1973 til en søn, der allerede fra 1970 var gået med ind i driften. Den unge landmand satsede målrettet på grisene, så han forbedrede og udvidede også staldkapaciteten. Men udvidelsen var ikke større end, at der atter i 1977-78 måtte en ny udvidelse til. Der lå jo en indirekte opfordring fra staten til landmændene om at investere i form af etableringstilskud, afskrivningsregler og låneordninger, som denne ejer udtrykte det. På D-gården byggedes en stor ny kostald i 1978 og samtidig introduceredes løsdrift og en ny-indrettet malkegrav, hvor der kunne stå 16 køer ad gangen.

To af gårdene, A-gården og D-gården, var allerede blevet udvidet med jorden fra en ekstra ejendom. Ved A-gården skete det i forbindelse med ejerskiftet i 1968. På D-gården skete det i 1964 med tilkøb af en naboejendom, hvis bygninger man også udnyttede indtil en brand. Det var denne brand, som indirekte forårsagede det nye staldbyggeri.

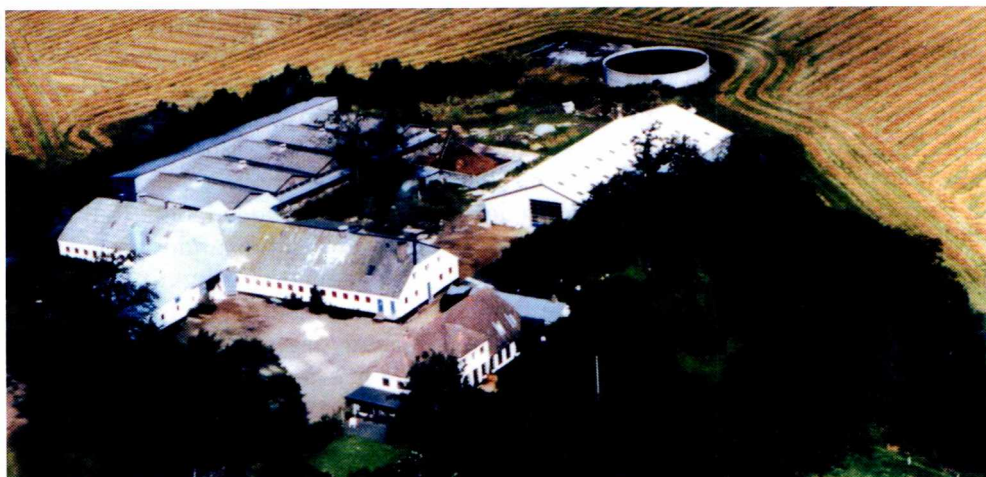

Fig. 10. A-gårdens nye svinestalde fra 1974 bagest til venstre i billedet. Privatfoto.

Udvidelserne skete i individuelt tempo og ud fra forskellige overvejelser, men generelt fornemmede landmændene *et pust i nakken*. De følte sig nødsaget til at imødekomme kravet om at være på højde med udviklingen ved at foretage løbende investeringer trods de høje renter.

Husmødrene rørte stadig mere på sig. Husmoderen på A-gården tog deltidsidearbejde for at bidrage til ejendommens økonomi, og som konsekvens heraf påtog hun sig desuden rollen som primus motor for oprettelsen af en børnehave i lokalområdet. Det lykkedes – i en tilbygning til forsamlingshuset – og den blev en af de allerførste landsbybørnehaver i landet. Det vakte da også furore i lokalsamfundet. For at få tilværelsen til at hænge sammen, blev det i samme husholdning nødvendigt at give køb på samværet med folkene og serviceringen af dem. I stedet indrettedes et køkken i tilslutning til karlenes værelser, så de selv kunne tilberede deres kost – efter husmoderens grundige instrukser. Men så blev der åbenbart atter lidt energi til overs, for samme husmoder gav sig også til at nyindrette stuehuset med værelser og pejsestue med henblik på at udbyde bondegårdsferie. Det samme gjorde husmoderen med det nyrenoverede stuehus på B-gården. De udenlandske sommergæster bragte et frisk pust ind i hverdagen, men den store økonomiske gevinst gav det ikke. På B-gården faldt denne nye virksomhed sammen med, at husmoderens hjælp med grisene var blevet overflødig, da man for første gang ansatte en fodermester på gården. Da børnene samtidig var ved at være store, og teknikken littede arbejdet, måtte der andre udfordringer til. Husmoderen gik professio-

nelt til værks, meldte sig ind i turistforeningen i Jels og annoncerede i udenlandske aviser. Var indtægten end beskeden, så var det første gang, der tikkede kroner og ører ind på husmoderens helt private konto, som hun frit kunne disponere over. I praksis gik pengene fortrinsvis til nyanskaffelser til hjemmet. Selv holdt landbofamilierne stadig ikke egentlig ferie. Familien på B-gården havde dog på et tidspunkt været otte dage på Bornholm. En anden af de unge husmødre, på C-gården, udnyttede sin uddannelse og ledede aftenkurser i håndarbejde og gymnastik. Det var fra hendes side blandt andet en strategi for at lære lokalsamfundet, som var mandens hjemegn, ordentligt at kende. Og samtidig gav det modvægt til de daglige rutiner som medhjælpende hustru på gården, hvor der ikke var fremmed hjælp. Det var dog et klart valg at blive hjemme på gården, og børnene kom i øvrigt med overalt. Da de var små, kunne de sættes i en kravlegård i stalden. Senere blev de – også af faderen – leget ind i at være med til at løse opgaverne. Var der behov for aflastning med pasningen, boede svigerforældrene i et nybygget aftægtshus nær gården.

Omkring 1970 tog de unge stadig på traditionelle skoleophold. Husmoderen på C-gården havde eksempelvis været på Askov Højskole og Gerlev gymnastikhøjskole. Men ellers begyndte landbobørnene fra 1960'erne at orientere sig ud over miljøet. Når det var den eneste søn som på B-gården, der gerne ville noget andet end landbruget, opstod der dog – næsten – panik. Til gengæld prøvede datteren på samme gård landbrugserhvervet af i udlandet ved at arbejde på en farm i England, og senere tog hun sammen med sin udkårne, der ønskede at forblive ved landbruget, arbejde på en amerikansk farm et år. Atter ser vi interessen for at komme over Atlanten.

Hjemme i lokalområdet var det sociale liv stadig koncentreret om familie og naboer, oftest andre landmænd, ligesom deltagelse i foreningslivet var en selvfølge, gerne med forsamlingshuset som centrum – og med gymnastikken som egnens *brand*. Der var ivrig tilslutning, og ledere manglede man aldrig. En af de gode lokale historier handler om, hvordan den nye, unge ejer af C-gården for egen regning erhvervede en trampolin og stillede den til rådighed for klubben – og hermed introducerede springgymnastikken på egnen. Siden har hans egne sønner udviklet sig til elitegymnaster, og en enkelt har endog været med på DGI's verdenshold.

Med de mange rationaliserings- og centraliseringsbestræbelser, som prægede tiden omkring 1970 – kommunalreformen, sammenslutningen af mejerierne og så videre – var der efterhånden i mindre grad brug for landmændene til almindeligt borgerligt ombud.

Dog tog husmødrene i flere tilfælde over i forhold til omverdenen som husmoderen på A-gården, der gik i spidsen for oprettelsen af en børnehave og også gennem årene havde mange andre bestyrelsesposter. Også på D-gården tog

husmoderen aktivt del i lokalsamfundet og udnyttede blandt andet den delingsføreruddannelse, hun havde erhvervet på Rødding Højskole. Sideløbende sad hun 12 år i skolekommissionen; men der var også 17 års forskel mellem det ældste og yngste af familiens fem børn. Det var i øvrigt med husbondens fulde opbakning og accept, at husmoderen blev gårdens ansigt udadtil.

1970'erne i samfunds- og livsformsperspektiv

År 1970 flyttede den lokalpolitiske indflydelse fra sogneråd og kommune-kontor ind i de nye rådhus i storkommunerne. Processen efterlod uvilkårligt et politisk vakuum hos landboerne. Det var ikke mindst tilfældet hos landmændene, der hidtil stort set havde lagt linien i lokalsamfundet.

Med forventningerne til Danmarks indtræden i EF havde de da også andet at tænke på – og glæde sig til. Økonomisk betød landbrugsordningerne, at der åbnede sig helt nye muligheder for at udvide sin bedrift, men det forudsatte investeringer. I forhold til at holde gårdens drift gående, skulle der pludselig tænkes stort og langt. En ny *teknisk-økonomisk formålsrationalitet* kom i centrum for overvejelserne.⁸ Ved investeringer løb landmandsfamilierne ganske vist en risiko, men hvis de ikke investerede, kunne de forudse, at de snart blev hængt af.

Set i livsformsperspektiv var landmanden stadig den, der i første række arbejdede for at sikre gården, og formelt skete der ikke den store omvæltning i hans traditionelle rolle, men han blev alligevel tvunget ud i en ny situation, da han skulle tage beslutninger, som oversteg det hidtidige konsolideringsniveau. Satsningerne blev større og på grund af det høje renteniveau generelt bekymrende. Banker og foderstoffirmaer, der hidtil havde været jævnyrdige samarbejdspartnere blev pludselig for nogle skræmmende kreditorer, og EF-skepsissen slog rod, inden årtiet var omme. Udviklingen oplevedes som en udfordring af både den personlige og ideologiske frihed. Samtidig afslørede det gradvis, hvordan formålsrationaliteten var et konkurrenceparameter. Landmændene kunne ikke længere spare eller arbejde sig ud af en anstrengt økonomisk situation. Kun investeringsstrategien med henblik på øget produktion var reelt mulig, og den kom som bekendt til at trække et blodigt spor efter sig. Nedtællingen for mange traditionelle landbrug begyndte.

På de tre gårde stod husmødrene ved husbondens side i bedriften, men på den fjerde gård var lønindtægten fra udearbejdet blevet en så vigtig del af den individuelle økonomiske strategi, at man følte sig nødsaget til at fortsætte denne linie. At denne husmor samtidig gav hele det lille samfund et skub i retning af urbaniseringen, da hun stillede sig i spidsen for oprettelsen af en børnehave, rystede mange landbofamilier.

De bløde værdier, det vil sige familiestrukturen, blev også ændret. Der blev givet køb på de nedarvede traditioner med mere ligestilling mellem kønnene

og imødekomme af nye faglige og pædagogiske krav til børnenes pasning i overensstemmelse med samfundets tiltagende institutionalisering.

Ikke blot i børnehavesagen, men generelt, indebar de store strukturelle omvæltninger, at landbokulturen fra en almindelig dominans på landet i dette tiår gradvis blev trængt i defensiven. Dette indebar dog ikke, at der med et slag opstod en ny livsform blandt landbrugerne selv. Som eksempel på den traditionelle evne til at hjælpe sig selv, står bondegårdsferie-initiativet, som udsprang af både mekaniseringen, moderniseringen og marginaliseringen. Man både ændrede og åbnede sig med andre ord i forhold til omverdenen. Atter var det i husmødrenes verden, at ændringerne var mest synlige.

1980'erne – økonomisk trædemølle og krise

I 1980'erne udviklede forholdene sig noget forskelligt og på flere måder dramatisk på de fire gårde. På A-gården indhentes ejeren af de store investeringer og rentebyrden. Her blev gennemført gældssanering i kombination med endnu en udvidelse af svineproduktionen, der presseses ind i de bestående bygningsrammer. På D-gården døde husbonden, kun midaldrende. Husmoderen valgte dog at drive gården videre, blandt andet under indtryk af den halv-voksne søns formodede interesse for at overtage slægtsgården. Selv om kvægbestanden rantes af IBR-sygdommen og måtte slås ned, fortsatte enken driften med støtte fra to loyale medhjælpere. Også bekendte gav råd, og med hensyn til regnskaberne støttede hun sig til sine konsulenter. Hun fortsatte ikke blot for at holde driften gående, indtil den mulige arvtager var afklaret og havde alderen til at overtage, men var indstillet på at holde produktionsanlægget *up to date*. Dette var blevet en nødvendig disposition for gårdens overlevelse, og at det lykkedes vidner om både rettidig omhu og et sundt udgangspunkt. Hønseriet blev dog opgivet, da dette også rantes af sygdom.

På C-gården, der hidtil havde haft et relativt beskedent jordtilliggende, tilbød naboerne løbende deres jord, efterhånden som de takkede af. Og ved årtiets udgang var denne gård, der ved periodens start var den mindste af de fire ejendomme, blevet den største. At dette senere løste problemer i forbindelse med harmonikravet om en bestemt mængde jord i forhold til mængden af gylle fra grisene, var ikke forudset. Jorden blev fortrinsvis dyrket med kartofler og sukkerroer – ud over byg til svinefoder. Gårdens vandingsanlæg var fortsat en uomgængelig forudsætning for et rimeligt udbytte på de sandede jorder. På B-gården, den blandede kvæg- og svinegård, fortsattes driften som hidtil.

På de tre gårde fungerede husmødrene stadig som medhjælper i bedriften, på D-gården dog nu som driftsleder, samtidig med at de også passede husholdningen. Kun ét sted, på A-gården, havde husmoderen lønarbejde uden for hjemmet, og dette opgraderedes fra midten af 80'erne til permanent fuld-

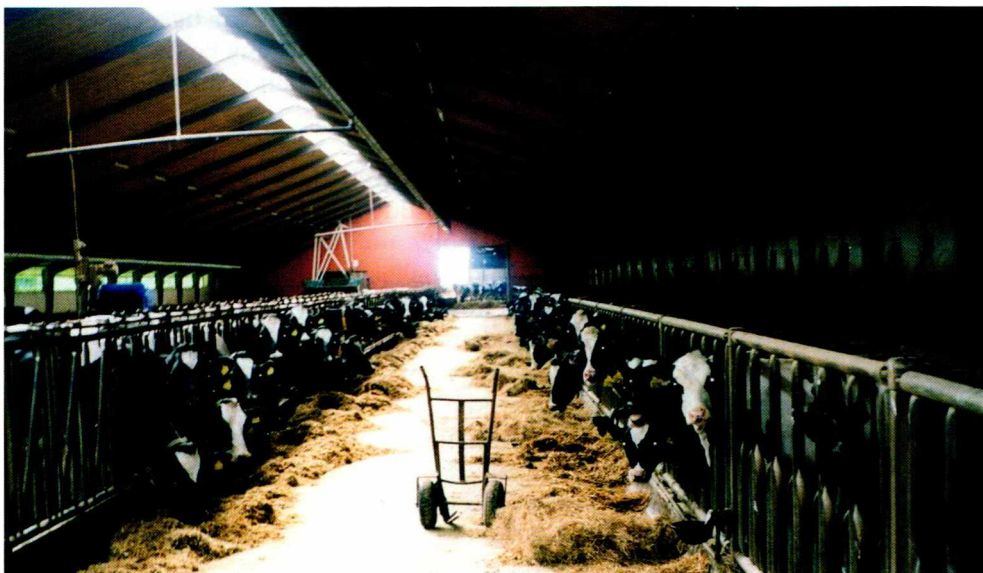

Fig. 11. D-gårdens nye løsdriftsstald fra 1978. Foto: Hanne Christensen, 2002.

tidsarbejde. Selv om udearbejdet var et økonomisk strategisk valg, medgav husmoderen, at hun også havde glæde af sit erhvervsarbejde. På samme gård blev døtrenes indsats i øvrigt sat i system, således at de ikke følte sig til overs, men blev en del af hjemmets arbejdsstab. Der blev afregnet omhyggeligt med hver enkelt efter deres indsats.

På B-gården stod det som nævnt klart, at sønnen valgte landbruget fra, men datteren, som i mellemtiden var blevet seminarieuddannet og havde giftet sig med sin landmand, stod klar i kulissen som arvtager til familiens gård. På D-gården var de fire døtre flyvefærdige i 70'erne og 80'erne. To blev husmødre på andre gårde, en blev kontoruddannet og en blev hjemmehjælper; også her kunne der blandt børnene konstateres en bevægelse bort fra landbruget. Familiens yngste, en søn, forventedes dog – muligvis – at ville overtage gården. På C-gården var tre sønner, som endnu kun var i skolealderen, men som hjalp til hjemme. Det fik de – i modsætning til deres far i 1950'erne – lommepege for.

Det sociale liv påvirkedes af de almindelige opbrudstendenser i erhvervet, men der holdtes stadig liv i fællesskaberne omkring foreninger, forsamlingshus og den store omgangskreds i lokalområdet.

Der var da også stadig tilbageværende tillidshverv, som skulle varetages. Især husmoderen på A-gården var aktiv i mange foreningssammenhænge og

en periode var hun også medlem af menighedsrådet. Hun var ligesom husmoderen på B-gården på et tidspunkt også medlem af brugsens bestyrelse. Og så var der for både landmændene og husmødrene hele tiden opgaver som ledere eller aktive inden for gymnastikken.

1980'erne set i samfunds- og livsformsperspektiv

1980'erne blev på mange måder et smertefuldt årti for erhvervet. Forventningerne til EF's funktion som *ønskescenarie* for landbruget blegnede i takt med, at de faktiske stramninger i produktionsbetingelserne, blandt andet kvoteordninger, demonstrerede, hvorledes landmændenes hovedrolle i deres eget erhverv var udspillet – og at mange direkte måtte opgive at være med.

På de undersøgte gårde greb man også i dette årti til individuelle strategier. Den selverhvervende livsform har ikke en fast opskrift. Et sted nødsagedes husmoderen i forbindelse med gældssaneringen og en yderligere driftsudvidelse til at tage fuldtidsarbejde. Et andet sted valgte den midaldrende enke med hjælperes støtte at fortsætte driften efter mandens død. Et udtryk for – på god gammeldags landbovis – ufortrødent at tage skæbnen i egen hånd og i den betrængte situation at trække på sit netværk. På de øvrige to gårde fortsatte husmødrene som medhjælpende hustruer.

Set i et livsformsteoretisk perspektiv kom den traditionelle kønsrollefordeling i landbolivsformen i dette årti på sin egentlige prøve, da den udearbejdende husmor påtog sig fuldtidsarbejde. Herved var slået en breche i arbejdsfællesskabet mellem ægtefællerne på gården, og der var åbnet for større indflydelse fra lønmodtagerlivsformen. I og med at børnenes sammesteds aflønnedes omhyggeligt efter deres indsats på gården, bragtes denne mentalitet i virkeligheden også ad den vej inden for hjemmets fire vægge, selv om den umiddelbare hensigt var at give børnene en oplevelse af deres nytteværdi for gården. Uddannelsesmæssigt fik de fire døtre også forbud mod overhovedet at tænke i landmandsbaner – og blev i stedet alle ledt ind på en akademisk løbepbane.

Lige omvendt forholdt det sig på den gård, hvor sønnen mod forældrenes ønske vovede at følge sin egen drengedrøm om at arbejde med teknik. Det blev oplevet som et slag, der for alvor ramte livsformens rygmarv. Såfremt ideen om gården som både middel og mål faldt fra hinanden, var det tegn på opbrud fra de traditionelle idealer. Men datteren – og svigersønnen – reddede situationen, set i forhold til livsformen.

Generelt var derimod det knæk, som landmændenes selvfølelse fik, efterhånden som miljødebatten tog form, og erhvervet kom i generel miskredit. Også den åbenlyse decimering af antallet af aktive landmænd var tyngende for erhvervets udøvere som helhed. Den demonstrerede utilsløret, at alt for mange

landmænd ikke længere uden videre kunne redde sig selv ud af vanskelige situationer. De var ikke længere selvhjulpne. Den stolte landmand og hans selvstændige livsform var, midt i den rivende strukturelle omvæltning, havnet i en række dilemmaer.

En af gårdene voksede anseligt i tilliggende, da den profiterede på, at så mange af naboerne opgav landbruget – dog som hovedregel på grund af alder. Der var med andre ord tale om passiv jordsamling, men vækst var blevet en nødvendighed for at holde sig på gården.

1990'erne – dyrevelfærd og teknologi

Det var med en vis lettelse, at indehaverne af A-gården i 1998 afhændede ejendommen til en udefrakommende køber. Ved salget blev det lavtekniske ny anlæg fra 1970'erne skrottet, og den nye, unge ejer startede med at bygge et stort fuldt moderne staldanlæg til opdræt. Der blev også indført elektronisk styring af fodringen, herunder af søerne, der kom til at gå i løsdrift. Markafgrøderne, især byg og hvede, afsattes til foderstofforretningen, der til gengæld leverede forskellige former for færdigblandet specialfoder til grisene – alt afhængig af deres alder og stadi i produktionsforløbet. Omkring år 2000 var der to elever på det store svinebrug, som havde en omsætning fra 400 søer i form

Fig. 12. A-gårdens nye stalde fra 1998. Foto: Hanne Christensen, 2006.

af både fedesvin og smågrise til videresalg. Til gården hørte da 90 hektar – som der havde gjort siden 1968.

På B-gården overtog datteren og svigersønnen ejendommen i 1994, efter at de allerede i nogen tid havde haft en anden gård, hvis jord de beholdt. Dette ægtepar overvejede, om de skulle tage det store skridt at bygge den løsdrifts-kostald, som de længe havde ønsket sig, men ikke haft mulighed for gå i gang med på grund af den regulerende mælkekvoteordning. Beslutningen endte med, på trods af landmandens ikke helt unge alder, at blive positiv. Mens nærværende undersøgelse sang på sidste vers, blev grunden lagt til den nye store, moderne og dyrevenlige stald med madrasser på sovepladsen og masser af frisk luft fra de halvåbne ydervægge. Den vil kunne rumme 140 malkekøer, hvilket er en fordobling af besætningen. Men besværet minimeres samtidig, da der i konceptet indgår anskaffelsen af to malkebotter. Det er lidt usikkert, om man herefter vil forsætte med fedesvinene. På gården var omkring 2000 en enkelt medhjælper, og tilliggendet var efterhånden kommet op på cirka 120 hektar samt 50 hektar, der var forpagtet.

På C-gården, svinelandbruget med det efterhånden store jordtilliggende, havde der siden 1997 været plads til 230 søer plus opdræt af fedesvin, sidstnævnte på en tilkøbt ejendom. Her var allerede taget højde for dyrevelfærden. Fedesvinene havde adgang til frisk luft i små grisegårde – som også i gamle dage fandtes ved mange gårdes svinestier – og søerne gik i løsdrift. Sidstnævnte bliver et påbud fra 2006, men man havde altså allerede – ligesom på A-gården – taget kravet til efterretning, selv om begge landmænd var skeptiske over for ordningen, som tit går ud over de svageste i flokken. Ved undersøgelsens afslutning var der desuden taget hul på et glidende generationsskif-

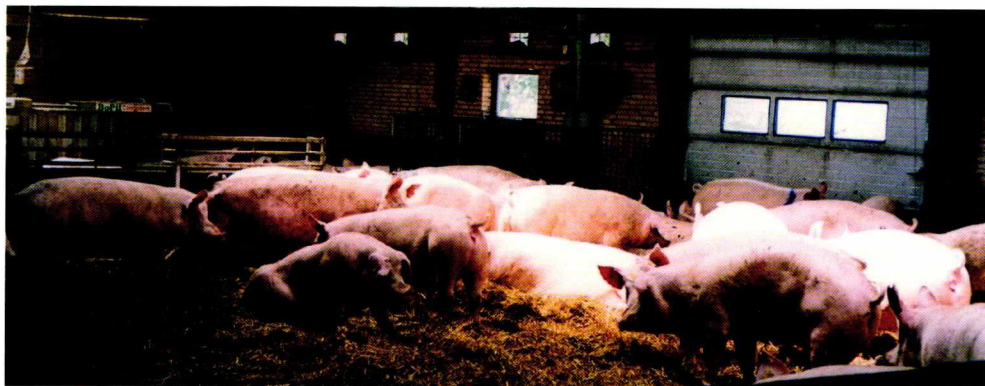

Fig. 13. C-gårdens søer i løsdriftsstalden. Foto: Hanne Christensen, 2002.

te. En af familiens tre sønner var, efter at have taget såvel det grønne kort som praktisk landmand og en uddannelse som agrarøkonom på landbrugsskolen, vendt hjem for at overtage gården, og i 2002 var etableret et interessentskab som led i ejerskiftet. Forældrene havde bevidst *ikke* presset på, for at sønnen skulle overtage. Især moderen mente, at der var lettere måder at tjene sine penge på. Indtil videre er den unge søn ugift. På gården var udover sønnen en elev som medhjælper. Tilliggendet er i dag på 170 hektar plus 70 hektar forpagtet jord.

D-gården blev sidst i 1990'erne overtaget af sønnen som håbet – og forventet. Ved undersøgelsens afslutning var her 110 malkekøer, og der var i løbet af 90'erne installeret automatisk fodringsanlæg. Efter sønnens overtagelse blev det efterhånden nedslidte inventar udskiftet, ligesom der blev anskaffet gummimadrasser og udluftningen blev forbedret. Udover malkekøerne er der goldkøer og kalve på ejendommen – i alt cirka 250 kreaturer. Hensigten med moderniseringerne har dels været at lette den daglige arbejdsgang, men også at bedre dyrenes trivsel. På gården var kun en medhjælp, og tilliggendet udgjorde i år 2000 cirka 115 hektar.

På A-gården, der skiftede ejer i slutningen af årtiet, havde den unge husmor fuldtidsarbejde som regnskabsmedarbejder cirka 30 kilometer fra hjemmet, og husholdningen var ægteparret fælles om, i hvert fald madlavningen. Husmoderen købte ind på hjemvejen – og medhjælperen var i øvrigt på kost. På den blandede kvæg- og svinebedrift, B-gården, var husmoderen også udearbejdende – som folkeskolelærer i en naboby. Hun var også nødt til at støtte sig til mandens medansvar for ikke mindst børnenes praktiske hverdag. Undtagelsen fra reglen udgjorde den rene kvæggård, D-gården, hvor endnu en ung husmor, der, på grund af sin glæde ved at have med dyrene at gøre, havde ønsket at være med i dagligdagen på gården og dermed fravalgt udearbejde. Hun passede således også selv hus og børn. I aftægtshuset boede enken, der i flere år havde drevet gården, og som nu var med til at aflaste familien med børnene. Endelig var der et hul i analysen for så vidt angik husholdningen i den unge generation på den anden svinebedrift, C-gården. Et glidende generationsskifte var som nævnt iværksat, og den hidtidige, medhjælpende hustru var på vej til at blive løst fra sine pligter, men sønnen, der skulle overtage, klarede sig ind til videre selv på den tilkøbte ejendom. Så her var endnu ingen ny husmor. På C-gården må det i øvrigt fremhæves, at prydhaven bar præg af, at husmoderen i mange år havde haft en særlig forkærlighed for at udvikle sin have og åbenbart kunne finde tiden til at passe den.

Det var blevet normen, at den opvoksende generation på gårdene selv bestemte, om de ville have noget med landbruget at gøre. Selv om de som små havde været et naturligt vedhæng til forældrene og fulgte i hælene på dem, var

Fig. 14. Haven på C-gården, Foto: Hanne Christensen, 2003.

dette ingen garanti for at interessen holdt. Når man tænkte i fremtidsperspektiv, blev det straks mere alvorligt, og selv om det ikke kunne skjules, at forældregenerationen var lidt spændt på, om der var ét af børnene, der ville overtage, lå det helt klart, at disse selv skulle *vælge* erhvervet *til*.

Socialt samvær i nabokredsen eller lokalområdet var stadig aktuelt i en vis udstrækning, men familien havde tydeligvis fået meget høj prioritet. Vennekredsen omfattede nu også personer uden for landmandserhvervet, men ofte var der tale om andre selvstændige eller de udearbejdende husmødres kolleger. Og endelig udgjorde sport – stadig især gymnastikken – en vigtig ingrediens i det sociale liv på egnen.

Politik og andre tillidshverv holdt landmændene igen med. En enkelt, ejeren af D-gården, havde dog taget en tørn som forældrerepræsentant i børnehaven. En anden, den unge ejer på A-gården, havde holdt åbent hus og vist dyr frem for at give erhvervet et bedre image i lokalområdet. Nævnes skal det også, at den unge husmoder på B-gården, der er lærer og som datter på gården var vokset op i lokalsamfundet, var gået aktivt ind i et projekt, der skulle sikre, at der kom en ny, stor idrætshal i nærområdet, så gymnastikken – og andre sportsgrene – kunne få tidssvarende vilkår som afløsning for skolens gamle gymnastiksal.

1990'erne i samfunds- og livsformsperspektiv

I 1990'erne fortsatte det negative syn på landbruget. Miljøet kom om muligt endnu mere i fokus, og også dyrevelfærden i storproduktionerne blev kritisk overvåget udefra, herunder medicinforbruget. Reguleringerne fra EF, der nu ændredes til EU, blev ikke mindre, da de store udbytter blandt andet fra kornavl i forlængelse af de moderne svampebekæmpelsesmidler, skabte alt for store overskudslagre. Prissikringen – eller prisstøtteordningen – faldt bort og realpriserne faldt, sideløbende med at braklægning og andre produktionshæmmende foranstaltninger vandt indpas. I stedet fik landmændene forskellige former for kompensation, blandt andet i form af miljøstøtteordninger.

På tre af de undersøgte gårde trådte nye generationer til, og på den fjerde indledtes, mens undersøgelsen stod på, et glidende ejerskifte. Disse unge landmænd og -kvinder, hvoraf to af kvinderne har fuldtidsjob andetsteds, bragte på hver deres måde nye erfaringer og forventninger med ind på deres virksomheder – gårdene.

På A-gården gav ejeren gennem mange år og hans udearbejdende hustru som nævnt op og solgte ejendommen ud af familien. Ægteparret mente med andre ord ikke, at umagen og sliddet med landbruget stod mål med fordelene ved den landlige livsform på familieejendommen. Når det store regnskab skal gøres op, og det levede liv sammenholdes med modellen for den selverhvervende livsform, må man pege på, at slægten tilsyneladende allerede ved ejerskiftet i 1968 undlod at sikre et godt generationsskifte, således at det unge par, der trådte til, havde tilstrækkelig kapital i ryggen. Skal man låne for meget, bliver konstruktionen skrøbelig – især som renteniveauet udviklede sig i 1970'erne. Omvendt følte dette par sig åbenbart heller ikke i sidste ende bundet til for enhver pris at holde gården på slægtens hænder. En ny ejer købte ejendommen i 1998 og satsede fra starten hårdt på at få produktionsapparatet gjort tidssvarende ved hjælp af nybyggerier og installation af nye elektroniske styresystemer. Alligevel har også denne måttet presse en udvidelse igennem, og frygter at blive fanget i investeringsspiralen.

På B-gården tog de nye ejere, en datter og svigersøn, fat med friske kræfter og opgav den gård, de havde etableret sig på en halv snes år tidligere, for at komme hjem og overtage forældrenes livsværk. En ønsket udvidelse af kvægbestanden kunne på grund af EU-mælkekvoterne ikke gennemføres, da den unge landmand trådte til, men først ved undersøgelsens gennemførelse, hvor landmanden nærmede sig de 50 år. Også her oplevedes hverdagen med de mange udefrakommende reguleringer som både styrende og snærende i forhold til drømmene.

Familien på C-gården havde hele tre sønner. Alligevel havde forældrene været tilbageholdende med at opfordre dem til at overtage den efterhånden store

ejendom med svineproduktion. En af dem har dog meldt sig på banen, og generationsskiftet er gået i gang. Ud over arbejdet med landbruget – selve mangfoldigheden – er det også gården, barndomshjemmet, de fysiske rammer og familiens ejendom, der trækker. Denne holdning er helt i tråd med landbolivsformen.

Da den eneste søn på D-gården nåede til skelsår og alder, betænkte han sig ikke på at overtage driften. Dog ville han gerne have taget en smedeuddannelse først. Men i 1996 trængte moderen til velfortjent aflastning. Her stikker bevidstheden om den århundredgamle slægtsgård naturligvis dybt.

Vedrørende det overordnede spørgsmål i livsformsteorien om den selvstændige landbolivsform, at gården er *både middel og mål*, kan det med undersøgelsen dokumenteres, at dette punkt endnu i 1990'erne var relevant. Ganske vist valgte man på A-gården familieejendommen fra, men først meget sent og efter en hårdnakket kamp for at få tingene til at hænge sammen. Køberen havde selv opgivet familieejendommen andetsteds i Sønderjylland til en bror, så også denne gård var med andre ord sikret en fremtid, selv om det ikke blev ham selv, der sad ved roret der.

På mange andre punkter er der i tiåret sket en bevægelse væk fra den traditionelle selverhvervende livsform med eksempelvis den klare arbejdsopdeling mellem kønnene inden for ejendommens enemærker. Nu var hele to husmødre fuldtidsudearbejdende, og landmandsparrene måtte deles om en række af de praktiske opgaver. Det alvorligste ankepunkt fra landmændene synes dog at være begrænsningen af friheden til selv at styre udviklingen. Styringen oplevedes som pantsat til politikerne – underforstået forbrugerne – både hjemme og i EU. Man oplevede ikke alle direktiver udefra som lige veldokumenterede – eksempelvis så de praktiske landmænd med hovedrysten på, at søerne uden forbehold skulle gå i løsdrift. I takt med at lønarbejderlivsformen vandt frem blandt husmødrene, var frihedsbegrebet også så småt begyndt at blive opfattet i overensstemmelse med begrebet fritid. Eller rettere, man ville gerne have både handlefrihed og fritid.

Status og visioner omkring år 2000

Det er ikke muligt at berøre samtlige facetter fra undersøgelsen i denne artikel, men her skal opsummeres nogle markante synspunkter og fremtidsvisioner, som der blev givet udtryk for.

På trods af gennemreguleringer opleves det stadig som en spændende udfordring at gå ind i landbrugserhvervet år 2000 og få driften til at hænge sammen. Det er et stort ansvar, som man – til en vis grænse – godt kan lide at tage på sig. Samtlige fire gårdejere er opvokset på gårde, to – ejerne af C-gården og D-gården – på den gård, de lægger deres virke på, de øvrige to på andre går-

de, som er overtaget af brødre. Alt andet lige er de alle rundet af miljøet og oplever utvivlsomt, at de inkarnerer nogle idealer og værdier, som værdsættes i hvert fald i deres egen kreds. De står ikke alene.

Samtidig har de også alle mærket de øretæver, erhvervet har fået udefra. De har erkendt den driftsmæssige frihedsberøvelse, som den miljøpolitiske styring, EU-ordninger og globaliseringen medfører. Både i forhold til udefrakommende kritik og styring er der dog en mærkbar forskel på de lidt ældre og de unge landmænds reaktion.

De lidt ældre, mellemgenerationen, er frustrerede over den behandling, erhvervet har været udsat for. De oplever at være blevet gjort til syndebukke for en landbrugspolitik og driftsform, som var den officielle danske kurs, og som konsulenterne anbefalede i 1970'erne og 1980'erne. Dengang handlede det om produktivitetsforøgelse, herunder at benytte de foreskrevne og godkendte sprøjtemidler og få flere dyreenheder ind på gårdene. De unge har sammenlignet hermed i højere grad erkendt det moderne samfunds kompleksitet og accepteret det; de har jo ikke kendt andet. Så selv om også de er ramt af en afmagtsfølelse, har de samtidig mod på at begynde på en frisk.

Hvordan livet på gårdene som helhed udfolder sig, afhænger naturligvis af begge ægtefæller, og der er tale om fire individuelle løsninger. På A- og B-gårdene har husmødrene som nævnt fuldtidsarbejde uden for hjemmet. Den ene af disse – på B-gården – er opvokset på den gård, som hun og manden har overtaget, og uvilkårligt holdes nogle af stedets gode gamle traditioner i hævd. Det gælder for eksempel hjemmebag – i fryseren – og det at forsøge at overkomme en urtehave, mens den anden – på A-gården – *ikke* er opvokset på en gård, men dog på landet. Det er begge steder tydeligt, at træk fra husmoderens lønmodtagerlivsform er bragt med ind i det daglige livsmønster. Man er for det første nødt til at sætte klokkeslæt på alt, hvad der skal ske dagen igennem, for at få puslespillet til at gå op. De udearbejdende kvinder eller familierne som helhed synes også at have behov for at markere, når de kommer hjem, at nu har *man* fri. Det ene sted, hvor husmoderen kommer hjem ud på eftermiddagen, samles forældrene om kaffebordet med de halvstore børn. Det andet sted, hvor parret er nygift og endnu uden børn, og hvor husmoderen først kommer hjem sidst på eftermiddagen, slutter husbonden samtidig sin formelle arbejdsdag, hvorefter de er fælles om madlavning og sociale aktiviteter. Lige så indlysende er det begge steder, at ferie holder man ved at tage væk fra gården – ud for at opleve noget. Også her smitter lønmodtagerlivsformen af. *Frihed* er i disse eksempler langt hen ad vejen blevet lig *fritid*, hvilket vil sige, at de er helt fri for arbejde. Også det helt grundlæggende træk ved lønmodtagerlivsformen, at produktion og familieliv er adskilt, gælder i en eller anden udstrækning for disse to husstande.

Fig. 15. Julepyntning i de genetablerede sprossevinduer i B-gårdens havefacade. Foto: Hanne Christensen, 2002.

Der synes med andre ord at være skabt en livsform, hvor den selverhvervende livsform og lønmodtagerlivsformen er flettet ind i hinanden – uden dog at smelte sammen eller blive transformeret til noget tredje, som kan beskrives entydigt. Dette illustrerer samtidig den dynamik, der som nævnt indledningsvis udgør en integreret del af livsformsteorien.⁹ Når produktionsmåden ændres, ændres også livsformen. Her ser vi, at der er to indtægtskilder: den private, selvstændige ejendom og en arbejdsplads ude i samfundet, og begge indvirker på livsformen.

På de to andre gårde, C- og D-gårdene, fortsætter landmændene på hjemmebane. På den sidste gård – D-gården – har husmoderen valgt at være hjemmegående og medarbejdende hustru, og her er dagen i vid udstrækning struktureret, som den var omkring 1950. Eksempelvis spises der varm mad midt på dagen og altid to retter, ligesom husbonden, der passer køerne tidligt om morgenen, sover til middag. Børnene passes hjemme, indtil det er rimeligt, at de skal have sociale udfordringer. Selvforsyningen søges bevidst holdt i hævd, men ikke ubetinget, hvis andre vigtigere opgaver trænger sig på. Alt planlægges og diskuteres i fællesskab, og den bedste fritid er den, hvor familien er helt

Fig. 16. D-gårdens moderniserede køkken. Foto: Hanne Christensen, 2002.

alene om pasningen af gården, uden medhjælperen. Så har familien *frihed* til at gøre, hvad den vil. Med livsformsteorien som udgangspunkt må det konstateres, at den selverhvervende landbolivsform som dagligdag har overlevet i mere eller mindre ren form i hvert fald i dette ene tilfælde. Også her er der medansvar for lokalområdet. Men hvem skulle 50 år tidligere have kunnet forestille sig, at husbonden som sit eneste offentlige ombud sidder som forældrerepræsentant i børnehaven? Det er et vidnesbyrd om, såvel hvor meget det private fylder i dag, som hvor lidt tiltro landmanden har til, at det lokalpoli-

*Fig. 17. D-gårdens alrum med moderne slagbænk.
Foto: Hanne Christensen, 2002.*

tiske arbejde nytter. Fællesskabet om børn og beslutninger har da også indelbåret, at de ældre landmænd i nabolaget opfatter ægteparret som progressivt, fordi de skiller sig ud ved at følge moderne, afslappede samværsformer. Og rent faktisk er der skabt en livsform med både *ligestilling* og *ligeværd* mellem kønnene. Med andre ord synes produktionsmåden ikke alene at være afgørende for livsformen. Der kan også ske en generel afsmitning fra omgivelserne, i dette tilfælde fra det moderne, urbaniserede samfund. For fuldstændighedens skyld skal det dog oplyses, at den unge husmor, der i øvrigt selv er opvokset på en gård, har en uddannelse som lager- og transportarbejder og har haft lønarbejde som chauffør på MD-Food.

Uden om denne traditionelle hverdag ligger dog de store strukturelle forandringer, der helt ind til marven har udfordret den selvstændige landbolivs-forms fundament, nemlig friheden til at disponere over sin egen bedrift og evnen til at være selvhjulpne.

Fra den senest etablerede ejer, der i øjeblikket er ved at overtage C-gården, kan afsluttes med følgende *scenarier* eller *vision*, som illustrerer den refleksion, der er ved at vinde indpas blandt erhvervets unge udøvere.

Den unge mand har været på Dalum Landbrugsskole på Fyn, gymnastikhøjskole og på en jordomrejse, så hjemmefødsel er han ikke. Men han ser sit barn-domshjem som et ideal, og han vil gerne skabe en ramme for sin egen eventuelle familie, hvor børnene i det daglige kan være til stede sammen med forældrene – ligesom han selv har oplevet. En eventuel kommende husmoder behøver ikke at være med i bedriften, men hun skal kunne lide at være på landet.

Fig. 18. D-gårdens husbond og husmor vil gerne have børnene omkring sig på kontoret. Foto: Hanne Christensen, 2002.

Fig. 19. C-gårdens nye fedestald med små pavilloner til gårdture. Foto: Hanne Christensen, 2006.

Han vil også gerne være sin egen herre og stå til ansvar for egen virksomhed, ligesom han tiltrækkes af alsidigheden i landmandsjobbet, hvor han både er køber, sælger, bogholder, regnskabschef – og direktør – samtidig med, at han er praktiker og ved, hvordan man skruer en traktor sammen eller tager imod et kuld smågrise. Han følger over internettet med i alt om landbrug, og er fuldt indforstået med miljøkravene til erhvervet.

Hans tanker om landbrugernes fremtid i Danmark vedrører blandt andet muligheden for atter at skabe sig en værdig og langt mere selvstyret hverdag, end den forældregenerationen har måttet acceptere. Han mener, at tiden for rent effektivitetsjag er ved at være passé, og at der i stedet er behov for at tænke i image-baner og skabe et helt anderledes bæredygtigt landbrug, hvor væsentlige sider af den traditionelle landbolivsform kan holdes i hævd. En mulighed kunne være at genoptage nærhedsprincippet mellem producent og forbruger ved at skabe nicheproduktioner med kvalitetsprodukter, som man selv udtænker, eventuelt i samarbejde med andre. Ideologisk ser han et vigtigere mål i friheden til at disponere end i ejendomsretten, hvis denne eventuelt måtte deles. En deling af de økonomiske risici ville eksempelvis øge mulighederne for at tage nye initiativer, men det er ikke en drøm i sig selv at dele ansvaret og ejendomsretten.

Med ideen om at udvikle nye koncepter bevæger han sig ind i en sammenkobling af den selverhvervende landbolivsform og karrierelivsformen, som per definition i deres mangel på adskillelse mellem arbejde og fritid, og deres forventning om hele tiden at gøre tingene bedre, allerede har fællestræk. Samtidig har han en klar forventning om også at kunne holde fri, blandt andet for at dyrke sin gymnastik. Hermed spiller dette træk fra lønmodtagerlivsformen med ind i den nye livsform.

Fremtiden i samfundsperspektiv

Med forventningen om at vende tilbage til en mere selvhjulpent tilværelse tolker den unge landmand tilsyneladende de signaler, der ligger i, at EU's traditionelle støttepolitik er kommet under pres for liberalisering ude fra den store, globale verden. Og hans fokus på kvaliteten svarer til, at EU i stadig højere grad koncentrerer sig om fødevarer sikkerhed og miljøgarantier med henblik på sundheden og forbrugernes forventninger og krav. I fremtiden må bæredygtighed og konkurrenceevne gå hånd i hånd, ligesom det er ønskeligt, at en rammelovgivning afløser detaillovgivningen i EU, som det udtrykkes af præsidenten for Landbrugsrådet.¹⁰

Konklusion

Overordnet falder udviklingen i de 50 år i to markant forskellige perioder, henholdsvis tiden før og efter Danmarks indtræden i Fællesmarkedet den 1. januar 1973. På det materielle plan er tiden før dette skridt karakteriseret ved en løbende mekanisering af driften på de traditionelle, flerstrengede land-

Fig. 20. Vil den unge landmandssøn med træsko på have lyst til at være en af Danmarks få aktive landmænd år 2025? Foto: Hanne Christensen, 2003.

brugsbedrifter og tiden efter ved specialisering og stordrift på sammenlagte brug. På det immaterielle plan afspejles udviklingen ved en reduktion af folkeholdet i takt med mekaniseringen og en sideløbende udgrænsning af landbrugerhvervet i lokalsamfundet. Udgrænsningen accelererede med kommunalreformen i 1970, der fjernede de gamle sogneråd fra rorpinden i nærområderne. Nogenlunde samtidig forsvandt indflydelsen via bestyrelsesarbejde i det lokale mejeri og slagteri, da disse blev sammenlagt med andre i større produktionsenheder med monopollignende karakter. Derudover afspejler gård-sammenlægningerne og stordriften en ekspansion, som indebar en konkurrence, hvori naboerne og kollegerne omkring den aktive gård opgav deres erhverv, enten frivilligt eller tvunget af røde tal på bundlinien.

Alt andet lige står landmændene på de gårde, der har overlevet, tilbage som erhvervets centrale figurer, hvorom udviklingen er gået i forskellige retninger. Hvor længe der vil kunne identificeres træk af den traditionelle selvstændige landbolivsform, vides ikke, men det kan i denne sammenhæng anføres, at ejerne af de undersøgte gårde selv er blevet så interesserede i undersøgelsesprojektet, at de har givet grønt lys for en opfølgning fremover.

Livsformsteoretisk konklusion¹¹

Anskuet ud fra et livsformsteoretisk perspektiv og spørgsmålet omkring kontinuitet og brud inden for den selvstændige livsform i landbruget må den samlede konklusion på undersøgelsen af udviklingen 1950-2000 på de fire undersøgte gårde blive, at der *er* sket en række ændringer, som samlet peger i retning af en urbanisering af den traditionelle livsform.

Denne urbanisering indeholder træk fra både lønmodtagerlivsformen og karrierelivsformen, og i den henseende forekommer både livsform og produktionsmåde at være undergået en forandring. Om dette samtidig er et symptom på, at livsformen og dens produktionsmåde er på retur, eller om den blot har udviklet sig til nye former, må komme an på en prøve i form af flere regionale undersøgelser.

Ud fra det foreliggende materiale må konklusionen blive, at livsformen forekommer at befinde sig i et vadested, som umiddelbart trækker mest i retning af et fremtidigt landbrug, drevet af landbrugere, der er motiveret af mål fra alle tre livsformer. På samtlige fire undersøgte gårde var den tidligere uadskillelighed mellem mål og middel i større eller mindre grad blevet udfordret på en række fundamentale områder, således at der var tale om afvigelser og kontraster til den traditionelle, selverhvervende livsform som teoretisk referenceramme. I forhold til de sammenhænge, der kendetegner dette teoretiske livsformsbegreb, afslører undersøgelsen af de fire gårde fremkomsten af nye skel mellem henholdsvis arbejde og fritid – mellem virksomheden og det pri-

vate – som afspejler ændringer i selve livsformens eksistensbetingelser. Her tænkes på produktionsmåderne bag den enkelte gårds drift og husholdning. Det er ikke mindst teknologiseringen, den økonomiske udvikling og kvindernes udearbejde, som har influeret på fremkomsten af disse skel, der er karakteriseret af en ny institutionel afhængighed af det omkringliggende samfund, en anden teknisk-økonomisk formålsrationalitet, nye arbejdsdelinger og en øget privatgørelse af forholdet til ansatte, den offentlige sfære og familielivet. Det nye behov for en privatsfære i hjemmet, afhængigheden og et næsten ikke eksisterende behov for offentlig stillingtagen står i skarp kontrast til den tidligere generations selvhjulpethed med sociale og politiske aktiviteter, og den understreges yderligere af det nye skel mellem de to animalske produktionsbrancher. Her er der noget, som tyder på, at skellet mellem de to brancher ikke alene er blevet større i ikke blot produktions- og organisationsmæssig forstand, men også i forhold til nye branchebaserede selvopfattelser og implicite opfattelser omkring *de andre*.

Uanset indbyrdes forskelle mellem brancherne er det dog karakteristisk, at forsøget på at holde fast i gamle værdier kendetegner de enkelte gårdes udvikling gennem de sidste 50 år. På samtlige fire gårde forsøgte familierne at bevare grundlæggende træk af livsformen ved at tilpasse sig ændringerne i livsformens juridiske, økonomiske og politiske eksistensbetingelser. Sådanne forsøg på tilpasning kommer særligt tydeligt til udtryk i de faser, hvor eksistensbetingelserne, som i for eksempel 1970'erne og 80'erne, for alvor begynder at harmonere dårligt med idealet om *det gode liv*. For den generation, som oplevede bruddet mellem det gamle og det moderne landbrug, blev en række forskellige strategier sat i værk med det formål at kunne fortsætte den traditionelle livsform med et endnu bedre økonomisk og personligt udbytte. Det var ikke, fordi man ønskede noget grundlæggende anderledes, end det man havde, men man ønskede blot at kunne klare sig i konkurrencen og derigennem fortsætte tilværelsen som selvstændig med foden under eget bord og ansvar for egen virksomhed.

Det er imidlertid også karakteristisk, at en anden rationalitet netop derigennem alligevel sneg sig ind ad bagdøren, fordi tilpasningen indebar forandringer i forhold til stort set alle det almindelige landbrugs traditionelle områder. Kvinderne fandt fodfæste på arbejdsmarkedet uden for gården, teknologien overflødiggjorde det traditionelle arbejdsfællesskab og økonomiske investeringer stemplede hidtidige sparestrategier som uegnede og gjorde det i stedet nødvendigt at låne penge for at udvide produktionen yderligere. Det er også karakteristisk, at man blev fanget ind af en afmagtsfornemmelse, som afspejlede fornemmelsen af skuffede forventninger og af at have mistet grebet om tilværelsen. De landmænd, som var aktive i 1970'erne og 1980'erne, følte

sig nærmest *bragt* i en situation, som de ikke selv respekterede, men de var samtidig ikke i stand til at afværge den ved en øget indsats eller ved at gå til modangreb. Ikke desto mindre holdt denne generation efter endt landmands-tilværelse fast i en bestemt virkelighedsopfattelse, hvilket muligvis skete af hensyn til deres egen selvforståelse.

For den yngste generation, som overtog gård i 1990'erne, eller som inden længe står foran at skulle overtage, gælder også, at de føler en afmagt ved at være fanget ind af en udvikling, som undergraver vigtige grundpiller i deres eget ideologiske verdensbillede. Afmagten kommer også her til udtryk gennem manglende tid til og interesse for at engagere sig politisk. Men i modsætning til deres forgængere er afmagten ikke baseret på skuffede forventninger eller en vis konservatisme overfor forandring. For denne generation er eksistensbetingelsernes omskiftelighed på en anden måde blevet en del af tilværelsen.

De unge landmænd har ikke oplevet det samme fundamentale brud mellem forskellige strukturer og har aldrig oplevet andet end at være i en situation, der forudsætter konstant fleksibilitet i forhold til både ideologi og praksis. I tanken er de åbne overfor nye organisationsformer samtidig med, at miljø- og dyreetik indgår på en anden måde som en del af deres selvforståelse. Således er det også karakteristisk, at friheden ikke på samme måde ligger i at være selvhjulpnen og i at være sin egen herre, fordi dagens økonomiske situation ganske enkelt ikke muliggør dette ideal. Prioriteringen af frihed er der stadig, men implicit med dette ideal fremstår også en frihedsopfattelse, der er baseret på mere urbane idealer om dispositionsfrihed og udfordringer i arbejdet samt et lige så urbant fritidsbegreb baseret på prioriteringen af en tid, der er mere eller mindre skarpt adskilt fra arbejdstiden. På den måde forekommer træk fra både lønmodtagerlivsform og karrierelivsform at eksistere side om side med træk fra den selvstændige livsform, og det bliver muligt at tale om hybrider snarere end en entydig udskiftning af ét værdisæt med et andet.

I forhold til disse idealer ligger afmagten for den unge generation da hovedsageligt i forhold til en fremtid, som de gerne ville have mulighed for at udfolde sig i med kreativitet og nytænkning og så den situation, hvor de ikke magter eller ikke kan se formålet med andet end at tilpasse sig den udvikling, som de alligevel tvivler på, at man selv kan være med til at standse. I tanken ønsker de forandring, men i praksis har de indtil videre valgt at forholde sig passive i stedet for selv at tage affære, og de ved ikke, hvordan de skal overskue et opgør med den gældende struktur. Uanset passiviteten og undersøgelsens manglende repræsentativitet kan tankerne fra de fire gårde således give et fingerpeg om nogle af de forandringer, som vil karakterisere fremtidens landbrug. Spørgsmålet bliver da, om de vælger at sidde med hænderne i skødet og

tro på, at de ikke selv kan påvirke udviklingen, eller om de på et tidspunkt begynder at omsætte tanker til handling og således går foran med et udspil til forandring. Hvis dette sker, er det ud fra et livsformsteoretisk perspektiv interessant, hvilke værdier de i givet fald vælger at prioritere. Vil det hovedsageligt være idealer fra den traditionelle selvstændige livsform, eller vil det i højere grad være en blanding – en hybrid – af værdier fra både den selvstændige livsform, lønmodtagerlivsformen og karrierelivsformen – eller noget helt fjerde? En indkredsning af dette spørgsmål kan man eventuelt komme nærmere i fremtidige regionale landbrugsundersøgelser.

Epilog

Sluttelig skal opregnes nogle af de spørgsmål, som det vil være interessant at gå videre med ved tilsvarende undersøgelser andre steder i landet. Det gælder eksempelvis spørgsmålene om:

- selvforståelsen ved at være henholdsvis kvægavler og svineproducent,
- nutidens prioritering af privatsfæren og familielivet, sammenlignet med tiden før,
- opfattelsen af den udefrakommende kontrol af miljø og dyrevelfærd, og
- hvorfor landbruget ikke i højere grad har taget til genmæle over for kritikken vedrørende ovennævnte, samt
- hvorfor man kan iagttage den besynderlige inkonsistens, at landmændene, selv efter at de var blevet skeptiske over for EU, fortsatte med at være loyale udadtil – og gerne så deres børn efterfølge sig på gårdene?

Litteratur

Claus Bjørn (red.), *Det danske landbrugs historie. Bind 4. 1914-1988*, København 1988.

Lone Rahbæk Christensen, *Livsformer i Danmark*, Samfundsfagsnyt 1988.

Palle Ove Christiansen, *En livsform på tvangsauktion*, København 1982.

Palle Ove Christiansen og Gudrun Gormsen, *Fire landsbyer – en etnologisk rapport om nutidige livsformer*, Landsbykommissionen 1980.

Laura T Clausen m.fl., *Ændringer i landbruget 1950-2000 – Sønderjylland*, Aabenraa Museum 2003, (Rapport).

Ellen Damgaard, »I kuling fra Hals til Harboøre«, *Fortid og Nutid*, 2002, side 251-77.

»Dansk landbrug i en brydningstid«, Temanummer af *Bol og by, Landbohistorisk Tidsskrift*, 2001:2.

Peter Gæmelke, »EU og landbruget«, *Danmark 30 år i EU – et festskrift*, København 2003, s. 190ff.

- Hans Schultz Hansen, *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*, Historisk Samfund for Sønderjylland 1994.
- Thomas Højrup, *Dannelsens dialektik. Etnologiske udfordringer til det glemte folk*, København 2002.
- Thomas Højrup, »Begrebet livsform. En formspecificerende analyse måde anvendt på nutidige vesteuropæiske samfund«, *Fortid og Nutid*, 1984, s. 194-218.
- Thomas Højrup, *Omkring livsformsanalysens udvikling*, København 1995.
- Landbrug i Sønderjylland. Et indlæg i planlægningsdebatten*, Folkelandboforeningen for Nordslesvig 1977.
- LOK-studiebøgerne, *Et landbrug uden bønder?* Landbrugets Oplysnings- og Konferencevirksomhed 1989.
- LOK-studiebøgerne, *Paradokser og etik – landbrugspolitik?* Landbrugets Oplysnings- og Konferencevirksomhed 1993.
- LOK-studiebøgerne, *Jorden og de selvstændige?* Landbrugets Oplysnings- og Konferencevirksomhed 1994.
- Hanna Sigga Madslund (red.), *Bevar Bønderne – en debatbog om miljø og landbrug*, Det økologiske Råd 1998.
- Helga Moos, *Traditioner og visioner. Om vor tids og fremtidens bæredygtige landbrug*, Hovedland 1991.
- Johannes Møllgaard, *Landbrugets livsformer*, Statens Byggeforskningsinstitut 1984.
- Olaf Olsen (red.), *Landet blev by 1950-1970*, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bind 14, 1991.
- Olaf Olsen (red.): *Danmark og verden 1970-1990*, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bind 15, 1991.
- Schultz m.fl. (red.), *Den nordslesvigske Landboforening gennem 150 år, 1846-1996*, Den nordslesvigske landboforening 1996.
- Jens Skriver, »Traktordriftens konsekvenser«, *Bol og by, Landbohistorisk Tidsskrift*. 1988:2, s. 131-161.
- Marianne Zenius, *Landbokvinden i det 20. århundrede*, København 1982.

Noter

1. Ellen Damgaard 2002.
2. Laura T. Clausen, *Ændringer i landbruget 1950-2000 – Sønderjylland*, Aabenraa Museum 2003. Rapporten kan rekvireres ved skriftlig henvendelse med anførelse af undersøgelsesmæssigt formål til Museum Sønderjylland, Kulturhistorie Aabenraa, H.P. Hanssensgade 33, 6200 Aabenraa.
3. Thomas Højrup 1984. Artiklen rummer en tidlig og overskuelig fremstilling af teorien.

4. Se Laura T. Clausen, s. 7ff.
5. Thomas Højrup 2002. Heri opsummeres i forbindelse med en gennemgang af de kulturhistoriske forskningsretninger kerneproblematikken i afsnittet Produktionsmåde og livsformsanalyse, s. 56ff.
6. Beskrivelsen af den selvstændige livsform på landet tager afsæt i Lisbeth Haastrup, »Selvstændighed og livsform på land og i by«, *Jorden og de selvstændige?*, LOK-debatbøgerne 1994, s. 11-18.
7. Beskrivelsen af særlige kvindelivsformer på landet er et konglomerat af henholdsvis Lone Rahbæk Christensen og Helga Moos' bud på en forståelse af forskellige former for livsformsbaserede kvindeliv.
8. Johannes Møllgaard er ophavsmanden til denne opdeling mellem nytteetik og formålsrationalitet i *Landbrugets Livsformer*, 1984, s. 127.
9. Thomas Højrup 2002, s. 60.
10. Peter Gæmelke, s. 195ff.
11. Rapportens konklusion vedrørende livsformsaspektet er gengivet i sin helhed. Se Laura T. Clausen, s. 117ff.

Forfatter

Hanne Christensen, født 1945. Historiker Cand.mag. fra Københavns Universitet. Museumsinspektør ved Aabenraa Museum 1993-2003. Tidligere museumsinspektør ved Nationalmuseet, konsulent for Skov- og Naturstyrelsen samt projektleder for Københavns Amtsmuseumsråd. Arbejder p.t. med en undersøgelse af sukkerroeindustriens bebyggelsesmiljøer i Danmark for Museet Falsters Minder. Har blandt andet skrevet om en lang række bygningshistoriske emner, medvirket ved udviklingen af SAVE-registreringssystemet for Skov- og Naturstyrelsen og som medlem af Det regionale faglige Kulturmiljøråd i Sønderjylland skrevet om dette emne. I en årrække redaktør i Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring.

Summary

Rural life from 1950-2000 – continuity or change? A historical-ethnological spot survey of four farms in the middle of southern Jutland

The article refers to a survey of changes at four farms in southern Jutland between 1950 and 2000. The survey was carried out by an ethnologist, Laura T. Clausen, on behalf of and in co-operation with Aabenraa Museum and the author of this article.

The inspiration for the project came partly from discussions about identity which arose at the turn of the millennium, and partly from the huge change which agriculture in Denmark has undergone since the Second World War. From being traditional farms with horses, cattle and pigs and a land area of

approximately 30-60 hectares, all four of the farms in the survey have become completely mechanised and specialised large-scale farms with a land area of between 90 and 200 hectares. Farmers themselves have become a rural minority with only a few employees. During the period of the survey their wives have moved from being full-time housewives, occupied with housework and child-rearing – sometimes with young girls employed to help – to co-workers on the farm with their husbands, or full-time workers in other sectors. In 1950 a farmer's children were usually expected to remain in the industry. Today there is doubt about recommending such a career. Yet there is still focus on the idea of 'the family farm' as something to be cherished as a way of life; something that, despite everything, is worth preserving in some form or other.

The move towards large-scale farming accelerated with Denmark's entry into the Common Market in 1973 because the introduction of price subsidies encouraged farmers to increase production. This started an investment spiral – technically known as economic goal rationalism – which has now become a tough competition parameter.

In order to be able to describe and analyse this development, Thomas Højrup's lifestyle theory has been used. The theory uses different types of work-defined lifestyles, all of which are a result of a particular production method, and which are formed dynamically. In other words new methods of production result in new lifestyles. By using Højrup's theory and its definitions, the independent lifestyle which was typical for farmers around 1950 can be seen to have taken on traits typical for employees in other sectors. This is due to the move into employment by farmers' wives, and to the urbanisation of Danish society that has taken place since the war. Whereas 'freedom' for a farmer was formerly the freedom to control his own work and to take responsibility for it, for an employee 'freedom' is closer to being equal to 'free time', that is time when one is not at work. More specifically, the question can be asked whether any traces of the older farming lifestyle remain in the lifestyles of contemporary farming families? The answer is yes, but only in a hybrid form in which traits from other work-defined lifestyles also appear.